

Kritični spoprijem z neoliberalnimi praksami v srednji in vzhodni Evropi

Upravljanje romske manjšine med aktivacijo in aktivizmom*

Uvod

Članek opisuje, kako so nove razsežnosti globalnega in evropskega upravljanja vplivale na različne načine prikazovanja romskih manjšin v Evropi, posebno v srednji in vzhodni Evropi, in na načine pristopanja k njim. Socialne politike, ki so jih razvile mednarodne organizacije, kot so Evropska unija, Svetovna banka in Združeni narodi, se opirajo predvsem na neoliberalni trend reševanja socialne problematike s pomočjo procesov decentralizacije, s prenašanjem dela na zasebne subjekte v javnem sektorju in z mobilizacijo civilnodruženih organizacij (EC, 1997; 2000; 2001; World Bank, 1991; 1998; 1999; UNDP, 2000; 2004). Takšne oblike neoliberalnega upravljanja so poprej pogosto najavljali kot prizadevanje, da bi izpopolnili upravljanje in njegove strukture, ga napravili bolj trajnostnega, demokratičnega in učinkovitega, in kot prizadevanje za opolnomočenje in vključevanje manjšin pod njim sprejemljivimi pogoji. Toda, kakor bom skušal pokazati na primeru nedavno razvitih neoliberalnih načinov upravljanja romskih manjšin v srednji in vzhodni Evropi, ostaja nejasno, ali so poskusi reševanja manjšinskih vprašanj po neoliberalni poti zares pripeljali do predvidenih in zelenih rezultatov. V številnih primerih so šli procesi decentralizacije in nadomeščanja javnih servisov z zasebnimi ponudniki storitev ter povečana vpletenost institucij civilne družbe z roko v roki z zmanjševanjem demokratičnosti načinov upravljanja manjšin, z vprašljivo preobrazbo državljskih praks in s prenašanjem pristojnosti z državnih institucij na nevladne organizacije kot tudi na tiste pripadnike manjšin, ki so bili z nedavnimi spremembami najbolj prikrajšani.

* Članek je prevod popravljenega raziskovalnega članka, napisanega za poletni seminar CEU, ki je pod naslovom *Multidisciplinarni in meddržavni pristopi k romskim študijam (Multi-Disciplinary and Cross-National Approaches to Romany Studies)* potekal na *Central European University* v Budimpešti julija 2009. Znatno predelan del tega članka je bil natisnjen drugje (van Baar 2011b).

Aktivacija Romov ali krepitev stereotipnih predstav o Romih?

Na začetku novega tisočletja so ZN (RPZN, 2002) in Svetovna banka (2005) izdali obsežna poročila o položaju evropskih romskih manjšin. Ta poročila predstavljajo njihov nezavidljiv

položaj, v katerem sta revščina in odvisnost obsežna in težko rešljiva problema. Vseeno pa poročila predlagajo strategije za prekinitev kroga revščine in odvisnosti številnih Romov od državne pomoči ter preostalih vzorcev, ki veljajo za ovire pri njihovi polnejši vključitvi v družbo.

V nedavnem poročilu o zaposlitvenih možnostih Romov na Češkem je Svetovna banka razvila takšno strategijo na področju politike zaposlovanja. V poročilu je uporabljen izraz »past neaktivnosti«, ki se nanaša na pojav, da so nezaposlene osebe, ki so deležne socialnih ugodnosti, »manj motivirane za iskanje službe« (Svetovna banka, 2008: 17). Banka se posebnega značaja nezaposlenosti številnih Romov – med katerimi naj bi mnogi imeli »omejene veščine« – loteva s predlogom njihove razdelitve v tri različne kategorije: »Če želimo razumeti naravo brezposelnosti Romov, je pomembno, da razlikujemo med pojmi nezaposlenosti, neaktivnosti in malodušja.« (44) Banka trdi, da večina Romov ni dejansko nezaposlena, temveč je »zunaj trga delovne sile« in »ekonomsko neaktivna« (42). Ti tako imenovani »neaktivni« so osebe v aktivni življenjski dobi, ki »ne sodelujejo na trgu delovne sile« in »niso aktivni iskalci zaposlitve« (44). Nadalje Svetovna banka razlikuje med »resnično neaktivnimi«, ki so preprosto »nezainteresirani« za delo, in »malodušnimi«, ki so službo nekoč že iskali, vendar so sčasoma zgubili upanje na uspeh (33). Svetovna banka je vpeljala niz novih tehničnih terminov, ki nakazujejo, kako naj bi omenjenim pastem in začaranemu krogu ubežali. Učinkovito »zapolnjevanje vrzeli v usposobljenosti« (3) in izogibanje padcu v »jarem navad« (13) pri številnih Romih terja »strateško nadgradnjo poklicne usposobljenosti«, in »spodbujanje« Romov, »ukrepe za večanje obsega dolžnosti iskalcev zaposlitve« in učinkovito »profiliranje strank« na zavodih za zaposlovanje in pri posrednikih dela (24–25, 38–39). Zlasti v primeru neaktivnih in malodušnih Romov bi se morali s pastmi soočiti tako, da se izpelje »prenos aktivacijskih dejavnosti« na nevladne organizacije in da se opre na »subvencionirano zaposlovanje, programe javnih del ali dela v korist skupnosti«, kar naj bi bil osrednji ukrep za povišanje kvalifikacije Romov in »ključno aktivacijsko orodje« (3), s katerim bi lahko izboljšali trenutno stanje.

Kako naj ovrednotimo opisani diskurz aktivacije in neaktivnosti ter vpeljavo različnih novih instrumentov za ravnanje z Romi? Svetovna banka je svoj pristop do Romov razvila v kontekstu razvoja neoliberalnih vladnih tehnologij za ravnanje z marginaliziranimi skupinami. Njena študija se ravna po mednarodnem trendu, ki opisuje procese reformiranja socialnih politik v smer »režimov aktivnega blagostanja«. Spletna stran Evropske mreže aktivnih socialnih politik (*Active Social Policies European Network*) denimo opisuje te procese takole:

Obstoječe ureditve socialne države doživljajo reforme, na prizorišče stopajo nove oblike ureditev. To dogajanje kaže na spremembo poglobitvenih ciljev teh ureditev: od varovanja državljanov do njihovega sodelovanja. Razvijanje politik na ravni EU pa ima očiten vpliv na te reforme. Evropska strategija zaposlovanja (*European Employment Strategy*) in Metoda odprtega usklajevanja družbenega vključevanja (*Open Coordination Method on Social Inclusion*) sta primera takšnih posegov EU na področje politik, ki spodbujajo in usklajujejo razvoj držav aktivne blaginje po vsej Evropi. Uvedba tako imenovanih »aktivnih socialnih politik« ali »aktivacijskih programov« je pomembna sestavina prizadevanj, da bi postale države blaginje aktivnejše in bolj aktivirajoče. Te politike in programi so namenjeni nezaposlenim, marginaliziranim in izključenim skupinam. Cilj večine izmed njih je integracija teh skupin na trg dela in izboljšanje njihove zaposljivosti (ASPEN, 2009).

Kakor je tudi pojasnjeno na spletni strani, je namen aktivacijskih programov integracija na trg dela, pa tudi socialno vključevanje in splošna participacija. Vpeljavo aktivacijskih politik v različnih evropskih državah lahko zato povezujemo s poskusi večanja »človeškega in socialne-

ga kapitala« pripadnikov skupin, ki so marginalizirane oziroma jim to grozi. Evropska mreža za boj proti revščini (*European Anti-Poverty Network*) denimo opisuje aktivacijo kot »naložbo v človeške, socialne, psihološke in kulturne vire« (EAPN, 2005). EAPN med drugim opozarja, da utegnejo aktivacijske politike, če so vpeljane zgolj z namenom zmanjšanja odvisnosti in stroškov shem denarne pomoči, socialno izključenost prej povečati kot zmanjšati. V ta namen je EAPN vpeljal številne kriterije, po katerih naj bi prepoznali tako imenovano »dobro aktivacijo«, t.j. ukrepe, ki »lahko ublažijo revščino in zmanjšajo socialno izključenost« (ibid.). V zadnjem času so v različne oblike dela z Romi v Evropi vključevali predvsem širši pojem socialne aktivacije in njegovo tesno povezanost z družbeno-ekonomsko aktivnostjo.¹ Ali so se ti programi izkazali za uspešne ali ne, me v tem prispevku ne zanima. Prav tako svoje pozornosti ne namenjam toliko preučevanju odstopanja med samimi politikami in njihovim izvajanjem, ne obravnavam niti tega, ali so te sheme primeri »dobre« ali »slabe« aktivacije. Raziskujem pa predvsem to, kako so neoliberalne oblike upravljanja (*governmentality*), ki težijo k vzpostavitvi postkomunistične oblike blaginje, preoblikovale reprezentacije Romov in vpeljale nove načine, ki jih vladne in nevladne organizacije uporabljajo pri delu z Romi.

V svojem poznem delu je Michel Foucault (2007b) uvedel pojem upravljanja oziroma »governmentalnosti«, s pomočjo katerega je obravnaval načine, na katere države izvršujejo biooblast in vladajo prebivalstvu prek biopolitičnih uredb.² Upravljanje lahko v splošnem razumemo kot »obliko oblasti, ki se ukvarja z ohranjanjem in nadzorovanjem teles in oseb, s produkcijo in regulacijo oseb in populacij ter s cirkulacijo dobrin, ki ohranjajo in omejujejo življenje populacije« (Butler, 2004: 52). Če neoliberalizem obravnavamo z vidika načinov upravljanja, moramo med drugim analizirati, kako deluje aktivacija na terenu, kako njene tehnike in načela delujejo v vsakdanjem življenju in kakšne učinke imajo na zastopanje Romov. Z analizo neoliberalizma kot načina upravljanja neoliberalizma ne dojemamo več zgolj z vidika politike, ideologije ali hegemonije (Larner, 2000).

Razumeti neoliberalizem kot politiko običajno pomeni razumeti ga kot skupek politik, ki deregulirajo politično vladanje, in kot imperativ »nove desnice«, konservativnega liberalnega političnega gibanja, ki črpa svoje ideje iz neoklasične ekonomije. Medtem ko analizi, ki se osredotoča na institucionalno plat, ne uspe zadovoljivo pojasniti, zakaj se ljudje strinjajo z ukrepi, ki so pogosto uperjeni proti njim, skuša razumevanje neoliberalizma kot ideologije ali hegemonije (glej Sigona in Trehan, 2009; Trehan, 2009) razrešiti zlasti ta problem:

Hegemonistične ideje naj bi med seboj povezale različne elitne akterje znotraj vladajočega bloka; opravile pa naj bi tudi bolj vsakdanje ideološko delo legitimacije politične podreditve celotnih populacij (Barnett, 2005: 8).

Toda interpretacija neoliberalizma kot ideologije oziroma hegemonije ima kljub temu, da lahko pojasni, zakaj se ljudje strinjajo s stvarmi, ki jih pogosto podvržejo disciplinarnim ureditvam, svoje pomanjkljivosti. Čeprav so bolj kritične različice tega stališča izvedle produktiven premik

¹ Znani primeri uporabe aktivacijskih politik za delo z romskimi manjšinami prihajajo iz Bolgarije, Hrvaške, Češke, Finske, Francije, Madžarske, Portugalske, Romunije, Srbije in Slovaške (UNDP, 2002; CoE, 2005; EC, 2005; ERRC in Númena, 2007; Syrjä and Valtakari, 2008; World Bank, 2008). Te programe pogosto spodbujajo in financirajo programi Evropske unije.

² Foucault (2010) je razlikoval med »anatomopolitiko« človeškega telesa in »biopolitiko« kolektivnega telesa populacije. Obe razsežnosti biooblasti se nenehno prepletata. Anatomopolitika je povezana predvsem z disciplinarnimi tehnologijami, ki skušajo optimizirati produktivne zmožnosti posameznikov, maksimirati njihove sile in jih integrirati v sisteme učinkovitih ekonomskih nadzorov, denimo z ustreznim izobraževanjem v šoli in na delu. Biopolitika je na drugi strani povezana z regulacijo populacije. Vključuje vodenje procesa kolektivnega življenja s pomočjo upravljanja zdravja, varnosti, mobilnosti, blaginje, produktivnih zmožnosti ali reprodukcije populacije.

k poststrukturalnim diskurzivnim analizam ideologije, je diskurz še vedno pogosto razumljen kot nekakšna retorika, ki kroži med hegemonskimi skupinami, ali kot okvir, v katerem ljudje osmislijo večino svojih izkušenj in pričakovanj. Zato se takšno razumevanje neoliberalizma ne more izogniti domnevi, da se je ta globaliziral in učinkovito razpršil navzdol in zunaj svoje »ideološke domovine« (po navadi so to Združene države Amerike).

Vendar pa to stališče ne upošteva dejstva, da je bil neoliberalizem na »perifernih« območjih zunaj, a tudi znotraj Evrope, artikuliran na precej drugačne načine kakor v svetovnih političnih in ekonomskih centrih moči. Zato sodobne oblike upravljanja romskih manjšin obravnavam onkraj »velikih zgodb« o neoliberalizmu. Sledeč najnovejšim inovativnim pojmovanjem neoliberalizma (Ong, 2006) tega razumem kot fleksibilno in odprto tehnologijo upravljanja, ki se je razširila po vsej zemeljski obli, svoj pečat pa so pri njeni preobrazbi pustili različni režimi, od avtoritarnih, demokratičnih, postkolonialnih in postkomunističnih. To pojmovanje upošteva dejstvo, da so procesi neoliberalizacije potekali neenakomerno in nedosledno ter da so bili različno artikulirani v različnih delih sveta. Analizirati moramo, kako so bili različna neoliberalna orodja in utemeljitve deartikulirani in inovativno reartikulirani v političnih in ekonomskih okoljih – kakršna sta denimo vzhodna in srednja Evropa –, ki jih ne moremo označiti za »neoliberalne« *per se*, saj je v njih čutiti močan vpliv dediščin in transformacij tudi drugih oblik upravljanja, ne le neoliberalnih.

S tem premislekom se vračam k vprašanju, kako naj ovrednotimo diskurze aktivacije glede na položaj romskih manjšin. Veliko je bilo že povedanega o tem, da so po padcu komunizma številni Romi izgubili delo. Will Guy je denimo opisal velikanski vpliv teh sprememb na življenje mnogih Romov:

Z obsežno izgubo zakonitih zaposlitev so bili Romi prikrajšani še za tisto nekaj izboljšanja družbene identitete in omejene legitimnosti med ljudstvom, ki jim je bila, resda omahovaje, podeljena v državnem socializmu [...] Obubožani Romi se sedaj prebijajo z negotovimi, kratkoročnimi plačili za delo na črno ali pa svoje dneve preživljajo v brezdelju v svojih urbanih slumih in ruralnih kolibah [...] Romi so tako iz dneva v dan prisiljeni potrjevati negativne stereotipe okolice o njih: da neradi delajo, da so žicarji in tatovi, pri tem pa so tudi tisti med njimi, ki se obnašajo docela drugače, vseeno ožigosani na enak način (Guy, 2001: 22–23).

V luči močne povezave med zapuščino komunizma, znova okrepljenimi stereotipnimi predstavami o Romih in trenutno družbeno-socialno in kulturno dinamiko v srednji in vzhodni Evropi želim pod vprašaj postaviti stališče, da je »neaktivnost tehnični izraz za označevanje statusa oseb zunaj trga delovne sile« (Svetovna banka, 2008: 6). Koncepta aktivacije in aktivnosti, kadar ju uporabljamo za razlago situacije Romov skupaj s shemami, namenjenimi za izboljšanje njihove družbeno-ekonomske aktivnosti, ne moremo preprosto razumeti kot tehnična ali nevtralna. S preučevanjem načinov uporabe diskurzov in aktivacijskih tehnik za soočanje s položajem Romov na Slovaškem bom pokazal, da je pojav teh diskurzov in tehnik vodil do novih oblik izključenosti Romov in krepiteve stereotipnih predstav o njih.

Politike aktivacije in razčlovečenja Romov

Številni srednjeevropski in vzhodnoevropski Romi imajo slabe izkušnje z institucijami, ki bedijo nad zaposlovanjem, nastanitvijo, zdravstvenim varstvom, izobraževanjem in javno varnostjo

Romov, kot tudi s podjetji, pri katerih so skušali dobiti delovno mesto (CoE, 2005; (CoE, 2005; 2006; ERRC, 2006; 2007a; 2007b; ERRC in Númena, 2007). Zavodi za zaposlovanje se denimo pri zaposlovanju Romov pogosto ravna po dvojnih merilih. Včasih njihovi uslužbenci svoje predsodke izražajo kar odkrito. Ko so direktorja nekega češkega zavoda za zaposlovanje vprašali po mnenju o razlogih za visoko stopnjo nezaposlenosti med Romi, je dejal, da sta razlog najbrž »romska kultura in njihov način življenja; delovna disciplina jim je tuja. Romi nimajo motivacije za delo; so nezanesljivi, leni in raje živijo od socialne pomoči, kakor da bi delali« (citirano v Hyde, 2006: 4). Kljub temu da zakonodaja v večini držav srednje in vzhodne Evrope prepoveduje vodenje evidence o narodnosti nezaposlenih oseb, je bilo zabeleženih nekaj kršitev. Leta 1999 je denimo direktor slovaškega nacionalnega urada za delo javno oznanil, da zavodi za zaposlovanje po vsej državi praviloma označijo vloge romskih prosilcev s črko »R«, ne da bi prosilce s tem seznanili. Po njegovem prepričanju ta praksa ni diskriminatorna, saj naj bi bila potrebna za uspešno spopadanje z »zapleteno družbeno prilagodljivostjo« Romov (RFE/RL, 1999). Nevladne organizacije, na primer Evropski center za pravice Romov, so ugotovile vrsto primerov, ko so podjetja in z državo povezane institucije z Romi ravnali diskriminatorno.

V takšnem ozračju s predsodki zaznamovanih odnosov do Romov je med letoma 2003 in 2004 slovaška vlada izvedla temeljito reformo sistema socialnega varstva, v številni uvedbo aktivacijskih politik in rezov na področju socialnih ugodnosti (VRS, 2003; 2004). Februarja 2004 je znižanje prejemkov socialne pomoči sprožilo socialne nemire med tistimi, ki so jih omenjeni ukrepi prizadeli. Mnogi prejemniki socialne podpore, tudi precejšnje število Romov, so začeli demonstrirati, večinoma mirno in predvsem na vzhodu Slovaške. Toda po nekaj incidentih, ko so Romi oropali nekaj trgovin, so začeli slovaški mediji proteste vztrajno predstavljati kot »ciganske nemire« in »romske izgrede« (SITA, 2004a; 2004e). Spričo nekonvencionalnih ukrepov vlade je neki slovaški dnevni časnik na svoji naslovnici razglasil: »To je vojna!« Prvič v svoji postkomunistični zgodovini je slovaška vlada za umiritev notranjih zadev mobilizirala vojsko. Državni uradniki so zatrdili, da je mobilizacija potrebna za »nadzor nad romskimi skupnostmi« in »ponovno vzpostavitev družbenega reda« (SITA, 2004d; 2004f; 2004g). Ker je po njegovem prepričanju po vsemu sodeč nastopilo izredno stanje, je slovaški minister za notranje zadeve preklical dopuste vseh policistov. Med obiskom v vzhodni Slovaški je takratni ministrski predsednik Mikulas Dzurinda kot varnostni ukrep odobril mobilizacijo 1000 vojakov in 1600 policistov. Izjavil je, da bodo »državne oblasti uporabile vsa potrebna zakonska orodja za zatiranje nasilja, da se bodo ljudje lahko počutili varne« (SITA, 2004b). Krivda za negotov položaj preostalih sodržavljanov je padla zlasti na ramena Romov.

Politični odgovori na socialne nemire so pokazali, da politiki, zlasti odgovorni ministri, povezujejo potrebo po reformi socialnega sistema s položajem Romov. Vlada se je odločila povišati »socialne prejemke tistim, ki aktivno iščejo zaposlitev« (SITA, 2004c), zato da bi znova vzpostavila »javni red«. Z uvedbo tega ukrepa je skušala vlada kompenzirati splošno znižanje socialne podpore s povišanjem prejemkov tistim, ki so vključeni v procese aktivacijske politike. Vendar aktivacijska politika ni bila vpeljana zgolj za Rome, temveč za tlakovanje poti nezaposlenih oseb k plačanemu delu. Uradni diskurz aktivacijo predstavlja kot zgolj začasno rešitev za iskalce zaposlitve. Kakor hitro udeleženci programa povečajo svojo »zaposljivost« in najdejo delo, bo cilj politike dosežen. Tisti, ki se usposablajo ali so vključeni v izobraževalne programe za vstop na trg dela, prejema za omejeno obdobje šestih mesecev poleg osnovne socialne pomoči za nezaposlene tudi tako imenovano aktivacijsko plačilo. Delodajalci, v številni nevladne organizacije, so upravičeni delo do subvencij, če zaposlijo udeleženca ali udeleženko aktivacijskih programov. Številni »aktiva-

³ Od takrat se stanje ni bistveno izboljšalo (ERRC, 2007a; UNDP, 2007). Poročila o poskusih zaposlovanja Romov in *Travelers* skozi aktivacijske politike na Češkem, v Franciji in na Portugalskem so prav tako zabeležila skope rezultate (ERRC in Númena, 2007).

cijski delavci« sodelujejo v programih javnih del pri delih v korist skupnosti, ki veljajo za obliko zaposlitve, ki prispeva k splošni ali skupni blaginji. V to obliko dela, ki ga na Slovaškem imenujejo »aktivacijsko delo«, spadajo smetarstvo, skrb za javne parke in preostali poklici, ki zahtevajo nizko stopnjo kvalificiranosti. Kakor

pojasnjuje novi slovaški zakon o zaposlitvenih zavodih, so »aktivacijske aktivnosti definirane kot podpora pri vzdrževanju delovnih navad iskalcev zaposlitve [...] Aktivacijske aktivnosti se lahko izvajajo kot manjša dela v korist skupnosti, ki jih opravljajo iskalci zaposlitve, ali pa v obliki prostovoljnega dela, ki ga organizira pravna ali fizična oseba« (VRS, 2004).

Za slovaško vlado je njena aktivacijska politika velik uspeh, razume jo kot prispevek k izpolnitvi ciljev lizbonske strategije in kot izraz pomoči EU, da postane najbolj konkurenčno, na znanju temelječe gospodarstvu na svetu. Samo v letu 2004 je več kot 200.000 državljanov sodelovalo v aktivacijskih programih, ki sta jih sofinancirala slovaška vlada in Evropski socialni sklad, vodile pa so jih zlasti občine in nevladne organizacije. Reforma sistema socialnega skrbstva je močno zmanjšala izdatke slovaške vlade za socialno pomoč. Novembra 2005 je slovaški časnik *Sme* objavil, da se bo proračun tega vladnega resorja znižal na 50 odstotkov tistega, ki je predstavljal običajno porabo pred letom 2004.

Vendar, če želimo oceniti učinke te reforme, si moramo ogledati, kaj se je zgodilo na terenu. Reorganizacija socialne politike je privedla do slabšanja stanovanjskega položaja številnih brezposelnih, med katerimi so tudi mnogi Romi. Zaradi znižanja socialnih prejemkov je strmo naraslo število Romov, ki jim ne uspe več pravočasno plačevati najemnine. Po uvedbi novega sistema socialnega varstva se je še več najemodajalcev odločilo izseliti Rome iz njihovih stanovanj zaradi neplačanih najemnin. V veliko primerih so Rome preselili v tako imenovana podstandardna stanovanja. Gre za zapuščena ali novozidana stanovanja ali hiše na segregiranih območjih, kjer so dobre življenjske razmere prava redkost. V številnih takšnih primerih so bile kršene nastanitvene pravice Romov (ERRC, 2004a; MŠF idr., 2006).

Že zgolj preučevanje aktivacijskih programov prikazuje žalostno sliko. Čeprav se aktivacijska politika ne nanaša posebej na Rome, so bili številni med njimi vključeni v »aktivacijske aktivnosti«, zlasti v »aktivacijsko delo«. V nekaterih slovaških regijah so bili praktično vsi prijavljeni v aktivacijskih projektih romskega rodu. V Breznu denimo ponuja eno največjih tamkajšnjih podjetij »aktivacijske aktivnosti« 275 zaposlenim, med katerimi je 95 odstotkov Romov. V regiji se tega podjetja drži ime »ciganska firma« (Oravec in Bošelová, 2006). Tovrstno etnično etiketiranje moramo upoštevati pri vrednotenju prispevka aktivacijske politike k novim oblikam izločevanja.

Aktivacijske politike na Slovaškem sploh ne delujejo kot orodje, s katerim bi se lahko zvišalo število tistih, ki imajo relativno stabilno zaposlitev. Še več, v večini primerov se »aktivacijske aktivnosti« niso izvajale združeno s programi za izobraževanje ali prekvalifikacijo (UNDP, 2007: 71). V prvem letu svoje veljave so aktivacijski ukrepi do neodvisne zaposlitve pripeljali zgolj odstotek udeležencev.³ Laco Oravec in Zuzana Bošelová iz Fundacije Milana Šimečke sta opozorila, da je vladna odločitev o neomejenem času prejemanja aktivacijskih plačil – namesto omejenega časa šestih mesecev – spremenila naravo aktivacijske politike iz kratkoročne aktivne politike trga dela v novo obliko dolgoročne socialne odvisnosti (2006: 14–15). Posledično ta politika omogoča trajno vključevanje udeležencev v »aktivacijske aktivnosti«, ki niso sedaj nič drugega kot sinonim za slabo plačano delo.

Način sprejemanja te politike ima resne posledice, saj aktivacijsko delo omogoča delodajalcem fleksibilno najemanje poceni delovne sile, ki jo je mogoče dodobra izkoristiti. Več podjetij

»je odpustilo svoje zaposlene in jih nadomestilo s posamezniki iz aktivacijskih programov« (ibid.: 16). To je prizadelo zlasti najbolj marginalizirane Rome. Kar 60 odstotkov pripadnikov te skupine, ki so trenutno vključeni v »aktivacijske aktivnosti«, opravlja enako delo kot poprej (UNDP, 2007: 80). Njihov delovni status se je tako spremenil iz dela, ki ga ureja delovno-pravna zakonodaja, v opravljanje enakega dela v sklopu aktivacijskih programov. Ker je splošno plačilo za aktivacijsko delo občutno nižje od uradne minimalne plače na Slovaškem – le približno 60 odstotkov – sta Oravec in Bošelová to delo označila za »obliko sodobnega suženjstva« (2006: 15). Njuna raziskava je razkrila, da morajo romski aktivacijski delavci praviloma opravljati najhujše, najbolj ponižujoče in fizično najzahtevnejše delovno intenzivne oblike dela. Zabeležila sta tudi primere, ko so morali Romi opravljati dela, ki niso spadala v opis delovnih nalog, denimo gospodinjsko delo na neromskih domovih in izpolnjevanje osebnih nalog za vodje aktivacijskih projektov ter župane. Tudi kadar aktivacija vključuje javna dela, pa občine pogosto mobilizirajo udeležence za opravljanje bolj ali manj nekoristnega dela, kot je recimo dnevno čiščenje ulic – opravilo, ki se je pred tem izvajalo enkrat na teden.

Spričo dejstva, da so Romi v aktivacijskem delu na splošno čezmerno zastopani, so v veliko primerih programi, zasnovani za povečanje »zaposljivosti« in »vzdrževanje delovnih navad iskalcev zaposlitve« (VRS, 2004: 52, člen, §1), začeli delovati kot oblika neoliberalnega upravljanja, ki temelji na etničnosti in raso obeležuje oblikovanje postkomunističnih razredov, naturalizira etnične razlike in namesto zmanjševanja celo ohranja navade večinskega prebivalstva, da vidi Rome kot manjvredne ljudi ali jih celo razčloveči. Ker aktivacijski programi za zdaj niso pripomogli k rednemu zaposlovanju Romov, so aktivacijske politike dejansko okrepile stereotipne predstave Romov kot lenih, nekoristnih, neprilagodljivih, trajno »neaktivnih« in družbeno-ekonomsko »nemobilnih«. Slovaške reforme socialnega varstva so tako proizvedle plodna tla za intervencijo v to, kar bi lahko poimenovali razčlovečujoči učinki aktivacijskega pristopa. Ta biopolitična regulacija vključuje »ne le proces, s katerim regulatorna oblast proizvede množico subjektov. Gre tudi za proces [...] desubjektivacije, in to z neverjetnimi političnimi in pravnimi posledicami« (Butler, 2004: 98). V mnogih primerih romski aktivacijski delavci, formalno gledano slovaški državljani, ne uživajo temeljnih nastanitvenih, delavskih in človekovih pravic, saj njihove življenjske pogoje določata njihov status drugorazrednih delavcev in skrajno marginaliziran družbeni položaj, ne pa njihovo uradno državljanstvo.

Skrb zbujajoče začasno ali celo dolgoročno neprisotnost pomembnih sestavin državljanstva bi lahko povezali z aktualnim »kontraktualizmom« (Sol in Westerveld, 2007). V neoliberalnih tržnih strategijah, kakršne so slovaške aktivacijske sheme, je bilo državljanstvo konceptualizirano ne toliko kot »status« – s katerim so povezane določene pravice, varnostne mreže, ugodnosti in podobno – temveč vse bolj kot »pogodba«: pogojen dostop do pravic (Borgji in van Berkel, 2007). V skladu s to težnjo je v besedišče slovaške politike trga dela namesto izraza »pravica do zaposlitve« vstopil izraz »pravica do dostopa do zaposlitve« (UNDP, 2007: 77). Toda »kontraktualizacija« državljanstva seže onkraj konteksta z zaposlitvijo povezanih pogodb, o čemer pričajo »individualni akcijski načrti« in pogodbe z iskalci dela. Kontraktualizacija vključuje inovativne družbene pogodbe:

[Te] omogočajo uveljavljanje novih oblik vladnosti, ki temeljijo na vztrajnem poučevanju novih oblik vodljivih subjektov; subjektov, katerih oseba – njihova »notranja volja« – postane vir, ki s preoblikovanjem obvez v zaveze omogoča tudi preoblikovanje socialne države (Newman, 2007: 367).

Če preučujemo neoliberalizem z vidika upravljalških praks, lahko prizadevanje, da bi aktivirali marginalizirane skupine, razumemo kot skupek tehnologij, s katerimi so posamezniki inovativno konstituirani kot vodljivi subjekti: »aktivacijske ukrepe lahko razumemo kot ukrepe, ki osebo v večji meri izpostavijo vladni moči, s tem ko od nje zahtevajo sodelovanje pri razvijanju novih subjektivnih usmeritev k svetu dela in blaginje.« (ibid.: 366) Aktivacijski ukrepi državljanov ne obravnavajo kot pasivne osebe, temveč jih vključujejo kot odgovorne udeležence, ki imajo možnost svobodne izbire. To se lahko doseže z vključevanjem državljanov v procese, v katerih se odgovornost vse bolj obravnava na individualni in ne na kolektivni ravni. Preložitev odgovornosti na ramena posameznikov te spodbuja, da postanejo »aktivni« in stopijo v državo, da bi »skupaj našli rešitev problema socialne varnosti v socialni državi« (ibid.: 368).

Takšno pogosto enostransko osredotočanje na tiste, ki jih je treba »aktivirati«, in na povečanje njihovega »človeškega in socialnega kapitala«, kar naj bi odpravilo »pomanjkljivosti v večščinah« (Svetovna banka, 2008: 2), lahko spregleda družbeno-ekonomske in politične razloge za izključenost teh skupin in domnevno »nerazvitost« ali »napačnost« teh oblik kapitala. Aktivacijske prakse in pripadajoči govor o socialni vključenosti, povezanosti in samoopolnomočenju se radi izognejo rabi tradicionalnih kategorij – kot so moč, revščina, nadvlada, enakost in izkoriščanje – in pogosto enostransko prikazujejo obstoječe prakse izključevanja kot problem nezadostno mobiliziranega socialnega kapitala (Mayer, 2003). Ta težnja po izločevanju posameznikove biografije ali zgodovine neke skupine iz širšega političnega, zgodovinskega in družbeno-ekonomskega konteksta ima močne moralizirajoče in depolitizirajoče učinke: politično kompleksne poti k marginalizaciji in njihovo prepletanje s praksami državljanstva, upravljanja in identifikacije se pogosto spremenijo v problematiko moralnosti, spodobnosti in osebne odgovornosti, ki naj bi jo rešili kar marginalizirani sami. Kakor se lahko poučimo na primeru Slovaške, so se tehnike upravljanja, ki so bile uradno vpeljane za »aktiviranje« in spodbujanje državljanov k sprejemanju odločitev na osnovi novih priložnosti v družbi in na trgu dela, spremenile v prisilne strategije, ki od Romov zahtevajo, da poprimejo za praviloma slabo plačana dela na obrobju trga dela, sicer jim grozi odtegnitev socialnih prejemkov.

Po predlogu Svetovne banke naj bi zaposlitvene možnosti »neaktivnih« Romov v srednji in vzhodni Evropi izboljšali z uvedbo aktivacijskih politik ob sočasnem upoštevanju »narave brezposelnosti Romov«. Zanimivo pa je, da Svetovna banka svoj pristop v veliki meri opira na »najuspešnejše prakse« upravljanja aktivacijskih programov v zahodnoevropskih državah, denimo v Nemčiji, na Nizozemskem in v Združenem kraljestvu. Tudi če odmislimo vprašanje, ali so prakse v omenjenih deželah zares »najuspešnejše«, študija Svetovne banke zanemarja dejstvo, da zgodovine praks socialnega varstva v nekdanjih komunističnih državah, kaj šele vpliva komunistične zapuščine na romske manjšine, ne moremo tako zlahka primerjati z zahodnimi. Svetovna banka predlaga, da se lahko s problemom »neaktivnih« in »težko uvrstljivih dolgotrajno nezaposlenih Romov« (2008: 19) spoprijemamo tako, da prilagodimo domače politike mednarodno uveljavljenim praksam aktivacije. V primeru Češke, o katerem razpravlja poročilo, naj bi ta strategija vključevala »podrobno oceno mednarodnih izkušenj, njihovega prilagajanja češkim razmeram in zasnovo obetavnih poskusnih intervencij z vgrajenimi instrumenti za ocenjevanje učinka« (ibid.: 37). Banka razume ta proces nenehne revizije, oblikovanja in preoblikovanja aktivacijskih shem kot »reformni laboratorij« ali »laboratorij politik«.

Toda kot sledi iz moje raziskave aktivacijskih shem na Slovaškem, je potreben kritičen premislek o vplivu teh političnih oziroma reformnih laboratorijev na družbeno-ekonomski položaj tistih, ki jih Svetovna banka opisuje kot »težko uvrstljive dolgotrajno brezposelne Rome«.

Slovaški primer kaže, da so marginalizirani Romi vse prej prisiljeni potrjevati zakoreninjene stereotipe, kakor da bi bili aktivno »integrirani« in »opolnomočeni« za povečanje obsega možnosti in izbor. V tem primeru so neoliberalne oblike upravljanja učinkovito spremenile disciplinarne in suverene prakse oblasti. »Tradicionalni« spoj suverenosti in državljanstva – ki je privzel obliko skoraj samoumevne povezave med državo, njenim ozemljem in polnim obsegom pravic za njene državljanke – je popustil in odprl prostore, v katerih so najrevnejši med Romi nenehno soočeni z različnimi vrstami negotovosti. Če želijo uveljaviti svoje pravice, morajo pomoč praviloma iskati mimo uradnih državnih institucij in se zanašati na intervencijo nevladnih organizacij in organizacij za človekove pravice. Poleg tega številne Rome njihov položaj na robu trga dela izpostavlja disciplinarnim silam samovoljnosti in izkoriščanja.

Opisana dogajanja lahko razumemo kot razvoj v smeri diferencialnega biopolitičnega pristopa, ki razlikuje med deli populacije:

Sama marginalnost [...] je postala organizirano področje znotraj družbene [sfere]. Vanj so potisnjeni tisti ljudje, ki niso zmožni ubrati bolj konkurenčnih poti[...] Namesto [...] starejših praks [socialnega varstva] ali, bolje rečeno, skupaj z njimi, lahko opazujemo razvoj diferencialnih oblik obravnavanja populacij, katerih cilj je maksimiranje izkupičkov donosnih dejavnosti in marginalizacija nedonosnih. Namesto [...] odstranitve neželenih elementov iz družbenega telesa ali njihove bolj ali manj nasilne reintegracije s pomočjo poboljševalnih ali terapevtskih intervencij pridobiva danes veljavo težnja, da se posameznikom, glede na njihove različne zmožnosti za konkurenčno in donosno udejstvovanje, odredi različne družbene usode (Castel, 1991: 294–95).

Te spremembe je treba ovrednotiti znotraj mednarodnega okvira. Zlasti po koncu neoavtoritarne vladavine Vladimírja Mečiarja, ki je bil slovaški premier med letoma 1993 in 1997, je imela država tako rekoč stalno gospodarsko rast, veljala pa je za deželo s ceneno delovno silo – vsaj do nastopa trenutne gospodarske krize. Zato je bila privlačna za globalni kapital, mednarodno strokovno znanje in nove tehnologije, zlasti njeni urbani predeli rasti na zahodu. Aktiviranje različnih neoliberalnih tržnih in socialnih strategij je Slovaški omogočilo, da ohrani svoj status dežele s ceneno delovno silo in v svoj prid uravnava dotok novih industrij in tehnologij. Pri tovrstnih spremembah sodobnih »tranzicijskih« političnih sistemov ne gre preprosto za premik k regulatornim oblikam nadzora, temveč je zanje značilna dvoumna mešanica regulatornih in disciplinarnih oblik. Primer Slovaške kaže, da neoliberalne oblike tržnega upravljanja kombinirajo regulatorne norme in na etnični pripadnosti temelječe oblike discipline, pri čemer so slednje uporabljene za tiste, ki tako rekoč stalno opravljajo »aktivacijsko delo«. Ko je večina privilegirana nad drugimi, etniziranimi manjšinskimi skupinami, in poklicno delo nad onim, evfemistično poimenovanim »aktivacijsko delo« ali »delo v korist skupnosti«, imamo opraviti z diferenciacijo biopolitičnega investiranja v različne dele populacije. Ta spojitev »tržnih kalkulacij in na etnični pripadnosti temelječega vladanja pomeni, da so različne populacije podvržene različnim tehnologijam discipliniranja in regulacije, ki odredijo potek njihovih različnih usod«.

Socialistična zapuščina in preoblikovanje državnega rasizma do Romov

Aktivacijske sheme so tu pa tam označili kot obliko »sistema, ki socialne ugodnosti pogojuje z aktivno pripravljenostjo za delo, s človeškim obrazom«. Medtem ko se tako imenovani

»workfare« programi pogosto dojemajo kot poskus zmanjševanja stroškov socialnih izdatkov, pa se aktivacijske politike dojemata kot poskus združitve vključevanja na trg dela ter oblikovanja »družbenega« in »človeškega kapitala« z individualiziranim pristopom k brezposelnim in marginaliziranim – s čimer so kot »ukrojene« po meri posameznika. Specifičen primer Romov v srednji in vzhodni Evropi lahko pojasni, kako so ti domnevno individualizirani pristopi sovpadli z odrejanjem enake »družbene usode« (Ong, 2006: 79) kolektivu ali skupnosti. Kako so lahko neoliberalne strategije socialne politike, kakršna je upravljanje aktivacije na Slovaškem, stakle tako tesno zvezo z romskimi skupnostmi? Če ta povezava ni bila neposredno udeležena že s samim načinom delovanja aktivacijskih shem, jo na prvem mestu omogočajo nekdanje socialistične prakse do Romov, ki so reartikulirane pod novimi, postkomunističnimi pogoji. Poleg tega pa je tesna povezava med individualiziranimi in kolektiviziranimi pristopi do Romov posledica številnih intervencij romskih in proromskih nevladnih organizacij s ciljem opolnomočenja Romov. V tem drugem primeru, ki se mu bom posvetil v naslednjem delu, imamo opraviti z raznolikimi pristopi, katerih namen je usposobiti romske skupine in posameznike, da razvijejo večino, uveljavljajo pravice, upravljajo tveganja, se bolj polnopravno vključujejo v proces odločanja in sodelovanja z drugimi družbenimi akterji.

Raziskava o mnogovrstnih vplivih raznolikih socialističnih zapuščin na pretekle in sodobne oblike upravljanja romskih manjšin in skupnosti presega okvir in cilje pričujočega sestavka. V tem delu želim le opozoriti na določene stvari, ki jih je treba upoštevati, če želimo razumeti vpliv obravnave Romov v komunizmu na današnjo situacijo. Ko sem razpravljal o učinku socialne reforme na bivalne razmere Romov na Slovaškem, sem omenil, da so bivališča, v katera so bili številni izmed njih deložirani, pogosto poimenovana »podstandardne nastanitve«, »hiše za neprilagodljive državljane« ali celo »hiše prilagojenega standarda za neprilagodljive skupine državljanov« (za ta zadnji primer glej VRS, 2000: 29, §3). Pristranski diskurz o »neprilagodljivosti« je na Češkem in Slovaškem kar udomačen, ko se razpravlja o Romih. Prepričanje, da Romi potrebujejo ali da si zaslužijo manj »kakovostne« storitve in da se niso zmožni prilagoditi zahtevam »sodobnega sveta«, ima dolgo in burno zgodovino. V tem kontekstu je zelo zgovorna naslednja anekdota. Leta 1993 je Mečiar, prvi slovaški ministerski predsednik po razpadu Čehoslovaške, v neformalnem nagovoru svojih strankarskih kolegov izjavil, da je treba omejiti »nadaljnjo reprodukcijo družbeno neprilagodljive populacije [na Slovaškem]«. Nihče ni bil v resnih dvomih, na koga je govor ciljalo: meril je na Rome. Toda ko so ga organizacije za zaščito človekovih pravic obtožile rasne diskriminacije Romov, se je Mečiar branil, rekoč, da jih v spornem govoru ni niti omenil (Kohn, 1995: 178–79).

Zatekanje k deeticiziranim diskurzom o neprilagodljivosti in družbeni odklonosti pri reprezentaciji identitete Romov je del razvpite dediščine večine nekdanjih socialističnih držav. Čehoslovaške socialistične prakse državnega rasizma do romske manjšinske populacije so denimo uporabljale diskurz, domala povsem oropan etničnih in rasnih referenc (Sokolova, 2008). Uradni državni diskurz se je vztrajno izogibal izrecnemu omenjanju rase ali narodnosti tako v zakonih, ki so prepovedovali nomadstvo in številne druge »preostanke kapitalizma« (SÚAR, 1958 citirano po Sokolova, 2008: 91), kot v ukrepih za »prevzgojo ubogih sodržavljanov in njihovih otrok« (Kuchařová, 1970 citirano po Sokolova, 2008: 201), priročnikih o »skrbni za družbeno neprilagojene državljane« (MPSV, 1972 citirano po Sokolova, 2008: 224), ki so bili namenjeni socialnim delavcem, in v zloglasnem dekretu o sterilizaciji iz leta 1972, ki naj bi omejil tveganja za »zdravo populacijo« (PRP, 1977 citirano po Sokolova, 2008: 232). Kljub temu pa so bili vsi ti ukrepi in prakse v resnici namenjeni češkoslovaški romski manjšini.

V prvih desetletjih po drugi svetovni vojni je večina socialističnih držav preoblikovala »cigansko vprašanje« v socialno vprašanje in ga tako ali drugače utemeljila na sovjetsko-marxističnem pojmovanju razreda. Običajen način preoblikovanja manjšinske problematike v zgodnjem povojnem obdobju je bilo sledenje Stalinovemu (1935) pristopu k »narodnemu in kolonialnemu vprašanju«. Toda za razliko od preostalih narodnih manjšin Romov ni bilo mogoče tako zlahka stlačiti v Stalinov model tega, kaj tvori narod. Komunistični režimi so radi posegali v imaginarij devetnajstega in zgodnjega dvajsetega stoletja ter obujali tedanje predstave o Romih kot »tujem«, »neobstojnem« in »izkoreninjenem elementu« z namigovanjem, da jih je treba najprej asimilirati v preostali narod, če naj se »cigansko vprašanje« sploh obravnava kot del »narodnega« vprašanja.

Primer Češkoslovaške lepo ponazarja ta pristop. Vpliven češkoslovaški partijski ideolog je zagovarjal stališče, da zastavitev »ciganskega vprašanja« v nacionalnem okviru ni neproblematična. Ker lahko narodno vprašanje razumemo kot zgolj poseben primer družbenega vprašanja, je dejal, da je mogoče »cigansko vprašanje« rešiti edinole z »družbeno in kulturno asimilacijo [Romov] ter njihovim zlitjem z naprednejšim okoljem« (Sus, 1961 citirano po Sokolova, 2008: 92). »Cigansko vprašanje« naj bi rešili s »postopno osvoboditvijo ciganov od vplivov zaostalosti kot dediščine kapitalističnega režima«. To emancipacijo naj bi po njegovem dosegli z družbeno-kulturno »prevzgojo ciganske populacije«, s katero bi Romi »postali pravi državljani naše domovine, ki razumejo, da jim bo le trdo delo v službi razvoja socializma zagotovilo varnost izboljšanega življenjskega standarda in torej srečno prihodnost brez krivic, revščine in lakote (SÚÁR, 1952 citirano po Sokolova, 2008: 83). Z uspešnim vključevanjem Romov v delavski razred naj bi Romi prenehali biti odtujen, »mobilni del češkoslovaške družbe« in naj bi postali »državljani nomadskega izvora« oziroma »državljani s ciganskimi koreninami« – kakor je uradni diskurz poimenoval Rome. Na tak način naj bi postali dobri socialistični delavci in se tako enkrat za vselej rešili spon svojega prejšnjega »kapitalističnega« načina življenja. V prvih letih po prihodu na oblast so češkoslovaški komunisti zatrjili, da je njihov pristop že obrodil sadove, saj je »delo naravnost neverjetno preobrazilo cigane«, ki so se ga »hitro in voljno privadili opravljati zanesljivo« (SÚÁR, 1950 citirano po Sokolova, 2008: 85).

Številni raziskovalci so poudarili ključni pomen dejstva, da so imeli komunistični režimi Rome praviloma za socialni in ne narodni problem. Vendar so le redki analizirali, kako je bila postopna deetnizacija diskurzov o Romih pod komunizmom notranje povezana z vznikom novih oblik državnega rasizma. Konec koncev ni bila socializmu niti najmanj tuja ideja, da je osnovna naloga države, »da začne upoštevati življenje, ga urejati, množiti, kompenzirati njegova naključja, pregledati in razmejiti njegove možnosti in biološke zmožnosti« (Foucault, 2007a: 108). Socializem ni podal nobene tehtne kritike tega, kar je Foucault poimenoval biooblast. V bistvu je to idejo »prevzel, razvil, ponovno vpeljal, jo na določenih mestih modificiral, nikakor pa je ni ponovno premislil v njenih temeljih in v načinih njenega delovanja« (Foucault, 2007a: 107). Foucault je menil, da je bil »rasizem – ne etnični rasizem v pravem pomenu, temveč rasizem evolucionističnega tipa, biološki rasizem –, ki v polni meri deluje v socialističnih državah (tipa Sovjetske zveze), in sicer kar zadeva duševne bolezni, kriminalce, politične zapornike itd.« (Foucault, 2007a: 108). Državni rasizem, ki se je razvil pod češkoslovaškim socializmom, je utelešal »ne etnični rasizem v pravem pomenu besede«, temveč obliko rasizma, ki se opira na preoblikovanje etnične in rasne problematike glede na družbene kategorije.

Z analizami praks češkoslovaških socialističnih državnih oblasti skušajo znanstveniki, socialni delavci, zdravniki, kirurgi, antropologi, pedagogi in podobni (Sokolova 2008) utemeljiti,

⁵ O pomembni vlogi nenehne nomadizacije Romov v praksah njihove marginalizacije sem razpravjal že drugje (van Baar, 2011c).

da rasizem, ki je bil vpisan v njihove diskurze, ni bil izrecno etničen. V zgodovini češkoslovaškega komunizma lahko razločimo razne načine združevanja pogosto deetniziranih uradnih državnih diskurzov in splošnih načinov obravnave Romov z namenom njihovega izključevanja. Prvič, bili so nomadizirani. V času po drugi svetovni vojni so bili problematizirani kot tuj in družbeno iztirjeni »element«, ki ga je treba »ponovno socializirati«, da bi se lahko asimilirali v češkoslovaško družbo. Od poznih štiridesetih do sedemdesetih let dvajsetega stoletja so se za nadzorovanje vseh načinov življenja, ki so bili dojeti kot »nepoštene«, oblikovali diskurzi o nomadizmu. Oblasti so omogočali nadzor nad romsko populacijo in njeno domnevno nenehno »mobilnostjo«, četudi je bil ob uvedbi »protinomadske« zakonodaje leta 1958 večji del češkoslovaških Romov stalno naseljen.⁴ Ustaljena definicija nomadstva je bila razširjena in je vključevala denimo dnevne migracije slovaških Romov, ki so bili prisiljeni (ali spodbujeni) voziti se na delo v češke dežele, kjer pogosto niso mogli pridobiti dovoljenja za bivanje. Drugič, od šestdesetih let dalje se je s sklicevanjem na tako imenovane družbene in moralne vzroke »razvojnih« in »zdravstvenih problemov« romskih otrok legitimirala uvedba široko razširjenega, segregiranega »sistema posebnih šol«, v katerem so bili Romi čezmerno zastopani. V zaključku pedagoške študije iz leta 1970 o tem sistemu lahko beremo, da »dosegajo ciganski otroci boljše rezultate v šolah s prilagojenim programom [...] saj pogoji v teh šolah bolje ustrezajo miselnosti in pripravljenosti romskih otrok« (Macháčková, 1970 citirano po Sokolova, 2008: 204). Tovrstne zmete so tipičen primer tega, kako so bili do Romov diskriminatorni ukrepi legitimirani pod češkoslovaškim socializmom. Tretjič, v sedemdesetih letih je začel veljati odlok o sterilizaciji. Njegov namen je bilo »preprečevanje nehotene in nepremišljene sterilizacije vseh češkoslovaških državljanov s postavitvijo strogih zahtev, ki so jih morali kandidati izpolnjevati za odobritev posega« (Sokolova, 2008: 10).

Sokolova (2008) je prepričljivo argumentirala, da je do uvedbe zloglasnega zakona o sterilizaciji na Češkoslovaškem izraz »Cigan« postal tako rekoč sinonim za »nezdravo« v družbenih, splošnih, izobraževalnih in znanstvenih govorih. Kako zelo daleč so uradni diskurzi prignali patologizacijo Romov, pokaže Sokolova na primeru metodološkega priročnika za socialne delavce iz sedemdesetih let. Priročnik z naslovom »Skrb za družbeno neprilagojene državljane« (*Péče o společensky nepřizpůsobené občany*) je vseboval članke psihologov, sociologov, seksologov, kriminologov, pravnikov in zdravnikov, ki so skušali opredeliti, razložiti in rešiti probleme »družbeno nenormalnih, patoloških in odklonskih oseb«. V svojih poskusih, da bi osvetlili pojav »neprilagodljivosti«, so avtorji teh člankov predložili številne krožne argumente. Na primer, vedenje »neprilagodljivih oseb« so povezali z družbenimi pojavi, kot so kriminalnost, alkoholizem in prostitucija. Nato so vse te ostanke »prejšnjega kapitalističnega režima« in načine, kako porajajo »odklonske, družbeno neprilagojene posameznike, problematične družine in konfliktno skupine«, obravnavali kot problem »družbene zapuščine«, ki jo je težko izkoreniniti:

Če so otroci odraščali v patološki subkulturi, ki je v nasprotju s prevladujočo kulturo, bodo postali prestopniki. Proces je podoben tistemu, v katerem Eskim postane Eskim [...] Večina nosilcev družbeno patoloških pojavov prihaja iz problematičnih družin. Številni kriminalci, povratniki, alkoholiki, prostitutke, državljani, ki se izogibajo delu, in preostali neprilagojeni državljani so odraščali v družinah ločencev, družinah alkoholikov ali drugače neprilagojenih oseb, pa tudi v družinah s podpopovprečno ravniyo kulture (MPSV, 1972, citirano po Sokolova, 2008: 225–26).

V knjigi niso niti enkrat samkrat omenjeni »Cigani«. Vendar pa je bila knjiga, ki je vsebovala splošne informacije o »osnovnih problemih socializacije in neprilagodljivosti«, namenjena »socialnim delavcem in skrbnikom«. Ti so se morali v skladu z uradnim opisom njihovih delovnih nalog ukvarjati tudi z »državljeni ciganskega rodu«. Iz tega resda še ne moremo sklepati, da so priročnik uporabljali *zgolj* pri svojem delu z Romi, vseeno pa to pomeni, da so postali izraz »državljeni ciganskega rodu« in temeljni pojmi, s pomočjo katerih je bil opredeljen pojav neprilagodljivosti, medsebojno zamenljivi (Sokolova, 2008). Povezava postane še očitnejša, če si ogledamo, kako so prakse sterilizacije, segregacije pri izobraževanju, demografskih raziskav in diskriminacije Romov sovpadle v svojih realnih učinkih (»na terenu«). Uradno se je slovaška vlada zavzemala za temeljitejši demografski nadzor »nezdrave populacije ciganskih otrok« in za oblikovanje tako imenovanih »kazalcev zdravja, na podlagi katerih bi bilo mogoče upravičiti sterilizacijo« in »zatreji nadaljnji nezdravi naraščaj v teh družinah« (PRP, 1977 citirano po Sokolova, 2008: 229). Toda sočasno je lokalni komunistični sekretar dejal, da »očitne zaočalosti [Ciganov] ni treba meriti s kakšnimi posebnimi testi«, saj je »jasno vidna vsakomur, ki je kdaj opazoval, kako Cigani živijo«, in očitna, kajti »otroci niso sposobni napredovati v običajni osnovni šoli, ki je za te otroke prevelik zalogaj« (ibid.). V dotičnem kraju, slovaški vasi Jarovnice, kakor tudi v drugih krajih po vsej Slovaški, so bile med letoma 1971 in 1989 številne romske ženske sterilizirane. V kontekstu sterilizacijskih praks in obravnave Romov v socialnih kategorijah Sokolova zaključí, da so

lokalne oblasti pogosto razumele etnično nevtralna navodila kot pooblastilo, da sterilizirajo romske ženske, v prepričanju, da delujejo tako v korist naroda kot romskih žensk samih. Tako visoka stopnja soglasja na vsakdanji ravni kaže, da je bil rasizem v nasprotju z uradno retoriko globoko zakoreninjen in vitalen pojav, ki se je kazal na vsakem koraku. Izraz »Cigan« je bil v »češkoslovaškem« družbenem govoru domala enačen z »nezdravim«, kar je bilo povsem v sozvočju z uradno oglaševano podobo »Cigana« ne kot etničnega/kulturnega subjekta, ampak družbeno/duševno/spolno odklonskega objekta (Sokolova, 2008: 230).

Na bolj teoretski ravni lahko rečemo, da je češkoslovaška biopolitična skrb za romsko populacijo jasen odraz tega, kako korenito je upravna oblast preoblikovala suvereno. Prepričanje, da predstavljajo pripadniki romske manjšine grožnjo varnosti in razvoju »zdrave [večinske] populacije«, je povzročilo vznik pomembne oblike suverenosti, za katero je bilo značilno, da novi zakoni, kot sta zakona o nomadstvu in sterilizaciji, niso bili več »zavezujoči spričo uveljavljenih zakonov ali oblik legitimacije, temveč so jih docela poljubno izvajali uradniki, ki so jih tolmačili enostransko in samovoljno določali pogoje in načine sklicevanja nanje« (Butler, 2004: 62). Opisana transformacija suverenosti ustreza temu, kar bi lahko razumeli kot instrumentalizacijo zakonov kot »taktik«, ki jih ne omejuje več nujno njihov status zakonov. Načini, na katere je področje vladanja kot sredstvo upravljanja populacij spremenilo različne funkcije suverenosti, so odprli pot širšemu naboru taktik, všteti vladne strategije in tehnike, ki oblikujejo in izkrievljajo naše predstave o tem, kaj je »človek/človeško«. Pri upravljanju češkoslovaških romskih manjšin je bilo specifično to, da so bili Romi predstavljeni, »kot da niso docela ljudje in jim ne pripadajo pravice kot človeško neprepoznavni« (ibid.: 98). Zgovorno je, da po oceni organa slovaške socialistične vlade, Urada za vprašanja ciganske populacije (*Sekretariat Komise vlády SSR pre otázky cigánských obyvatelov*), odlok o sterilizaciji ne bo mogel sam po sebi zagotoviti zaščite »zdrave populacije«:

V praksi se ciganske državljanke še vedno ne spodbujajo dovolj k odločitvi za sterilizacijo [...] Pogosto, zlasti če so duševno zaostali, starši ne uvidijo, da je sterilizacija potrebna, tako zavoljo njihovega lastnega zdravja kakor zavoljo otroka, ki bi se rodil s psihološkimi okvarami. A tudi teh staršev ni dovoljeno sterilizirati brez njihovega pristanka. Edini zakoniti način, kako zaobiti ta problem, ne da bi kršili civilni zakonik, je, da takšno državljanke razglasimo za opravilno nesposobno in ji dodelimo socialnega skrbnika (PRP, 1977 citirano po Sokolova, 2008: 232)

Romske ženske so pogosto sterilizirali, ne da bi jim sploh ponudili v podpis uraden obrazec, s katerim bi potrdile svoje strinjanje s posegom. Pristanek »duševno zaostalih« žensk so zaobšli tako, da se je za poseg namesto njih odločil kar njihov »socialni skrbnik«. Ta praksa ponazarja, kako so z instrumentalnim prirojavanjem zakonov te ženske najprej prikrajšali za njihove temeljne pravice in jih nato podvrgli ponižujočemu medicinskemu postopku. V teh primerih sta »sistematsko upravljanje in onemogočanje populacij služila podpori in razširitvi obsega suverenosti, ki ga ne omejuje noben zakon«. Te prakse jasno kažejo, »kako suverenost širi svojo moč ravno s taktičnim [...] suspendiranjem zakonov samih« (Butler, 2004: 68). Dejansko bi Rome obravnavali kot enakovredne pripadnike češkoslovaške družbe le tedaj, ko bi se ti vanjo povsem asimilirali. To naj takrat še ne bi bilo tako.

V gornji ekskurz o socialističnih preokupacijah z biopolitičnim upravljanjem romske manjšinske populacije sem se podal zato, ker menim, da nedavnih in sedanjih manifestacij diskurzov o neprilagodljivosti in neaktivnosti ni mogoče obravnavati samih zase. Vmimo se k Mečiarjevemu govoru iz leta 1993. Kar ga dela zanimivega v luči socialistične dediščine, je to, da predstavlja začetek postkomunistične težnje po preoblikovanju vladajočih socialističnih diskurzov o Romih in po etniziranju nekoč pretežno deetniziranih govorov. Na Mečiarja se je nazadnje vsul plaz obtožb zaradi rasne diskriminacije. Tajni posnetek je razkril, da v spornem delu govora ni neposredno omenjal Romov, da pa ga je vendarle začel z opažanjem o rasti tamkajšnje romske populacije. Njihova stopnja rodnosti je, kakor je dejal, precej višja od stopnje rodnosti »belcev«:

Pričakujemo lahko, da se bo v prihodnosti to razmerje spreminjalo v korist Romov. Če torej sedaj ne bomo ukrepali, bodo sčasoma oni nekaj ukrenili z nami[...] [kasneje v govoru:] Druga stvar, ki jo je treba upoštevati, je nadaljnje razmnoževanje družbeno neprilagodljive populacije. Otroci rojevajo otroke in babice rojevajo otroke – ki imajo težave z duševnim in socialnim prilagajanjem, ki jih pestijo zdravstvene težave in ki preprosto predstavljajo veliko breme za našo družbo (Mečiar citirano po Kohn, 1995: 178–79).

Izrecne omembe radikalnih ukrepov za postopanje z Romi niso v sodobni Slovaški nič nenavadnega. Leta 2000 je Róbert Fico, slovaški predsednik vlade med letoma 2006 in 2010, korakal po Mečiarjevih stopinjah, ko je dejal, da »rast romske populacije ogroža slovaški socialni sistem«. Romska problematiko je označil za »časovno bombo, ki bo brez ustreznega nadzora povzročala težave« (Angelovic, 2000). Vendar poskusi esencializacije romske kulture, obsojanje Romov za lastne in celo težave preostale populacije ter predlogi umerjenih in radikalnih oblik upravljanja romske populacije ne ostajajo zgolj domena politikov, kot sta Mečiar in Fico. Takšna prizadevanja so osrednja v slovaški politični areni. Leta 1999 je takratni slovaški predsednik Rudolf Schuster pripomnil, da Romom »primanjkuje volje za integracijo [...] in kljub temu, da državna pomoč zanje pomeni dobiček, niso pripravljeni ali zmožni prevzeti odgovornost za izboljšanje lastnega položaja« (citirano po RFE/RL, 1999). Pozneje je tudi izjavil, da

je način življenja mnogih [Romov] usmerjen k potrošnji. Živijo iz rok v usta in iz dneva v dan. Ta življenjska filozofija je brzkone posledica njihove nižje stopnje izobrazbe. Če

k temu prištejemo še njihovo povečano nagnjenje k zlorabi alkohola, pomanjkanje tudi najmanjše oblike načrtovanja in skromno skrb za razvoj normalnih navad, ki vključujejo občutek odgovornosti, dnevno higieno in etiko, postane ta filozofija preživetja zgolj življenje »od ene denarne pomoči do druge (VRS, 1999).

Celo tisti, ki so pristojni za reševanje romske problematike, uporabljajo podobno retoriko. Leta 2001 je bil slovaško-madžarski politik Pál Csáky slovaški minister za človekove pravice, manjšine in regionalni razvoj – kamor sodi tudi romska problematika. Na vprašanje, ali je rešitev romskega vprašanja denarno pogojena, je odvrnil: »romska problematika izhaja iz tega, da nimamo modela za sobivanje popolnoma različnih kultur. Če bi imeli na voljo neomejeno vsoto denarja, ali bi lahko v štirih letih spremenili Indijo v sodobno evropsko državo? Ne. Romska miselnost, kultura, mišljenje in odzivi ne izvirajo iz klasične slovaške kulture« (Reynolds in Habsudová, 2001). Po Csákyjevem prepričanju koreninijo težave Romov v problemih, ki so jih povzročili oni sami in njihova domnevno »nerazvita« kultura. Nadvse zgovorna je njegova primerjava položaja slovaških Romov z razvojem Indije. Predstavlja jo kot nazadnjaško državo, ki še vedno ni tako »sodobna« kot evropske države, med katerimi je tudi Slovaška. V njegovi perspektivi sta Indija in romska kultura na enako nizki stopnji razvoja, v velikem zaostanku za »popolnoma drugačno«, sodobno in visoko razvito slovaško kulturo. Omenjeni slovaški politiki dojemajo »Rome« in »njihovo kulturo« kot najbolj pereč problem. S tem ko Rome vztrajno predstavljajo na takšen način, prenašajo ti politiki odgovornost za težave, s katerimi se soočajo mnogi Romi, pa tudi za potrebne protiukrepe, na Rome same.

Kot je razvidno iz naštetih primerov, so diskurzi o »neprilagodljivosti« ipd., ki so bili uporabljeni pri obravnavanju Romov v preteklosti, vse prej kot odsotni iz sedanjih razprav o položaju Romov na Slovaškem. Ti primeri kažejo, kako so bili deetnizirani socialistični diskurzi preoblikovani v sicer drugačne – a vseeno enako dvoumne diskurze. Po letu 1989 smo pričeli ponovni etnizaciji nekoč skorajda povsem deetniziranih diskurzov o Romih. Pogosto so bile »stare« socialistične teze o »neprilagodljivosti« karseda očitno projicirane na Rome in obenem etnizirane. In sicer ne le s tem, da so jim uradno priznali status manjšine, temveč tudi z esencionalizacijo in homogenizacijo etnične identitete, ki jim je bila nedavno pripisana. Sočasno so se po letu 1989 pojavili tudi diskurzi o aktivaciji, aktivnem državljanstvu in opolnomočenju, ki pa imajo pogosto spregledano hrbtno plat. Te diskurze se je pogosto dojemalo kot poskuse spodbujanja samoiniciativnosti, sodelovanja, delovanja in emancipacije Romov. Razumljeni so kot etični oziroma politični posegi, kritični do preteklih pristopov k Romom. Vendar pa so na dvoumen način povezani s preoblikovanimi in obujenimi socialističnimi diskurzi o »neprilagodljivosti«. Zagovorniki strategij za »opolnomočenje« Romov so, posredno ali neposredno, priznali, da prinesejo tovrstni pristopi s seboj tudi prisilne, terapevtske, kaznovalne in drugačne strategije. Kljub temu bom v sklepnem delu pričujočega članka zagovarjal stališče, da sodobna mešanica različnih prekrivajočih in prepletajočih se oblik upravljanja Romov vodi v še bolj dvoumen položaj, kakor so pripravljene priznati njihovi zagovorniki.

Posegi nevladnih organizacij in opolnomočenje »nemočnih«

Romski aktivisti in skupine za zastopanje interesov Romov nedavnih sprememb in dramatičnih zasukov v načinu problematiziranja Romov v vsakdanjem, medijskem in uradnem državnem diskurzu niso spremljali pasivno. Prav nasprotno – ko so leta 2004 na Slovaškem izbruhnili

socialni nemiri, so mnogi romski aktivisti stopili skupaj, da bi dorekli svojo strategijo do vladnih načrtov. S sklicevanjem na mednarodne standarde glede človekovih pravic in pravic manjšin so nevladne organizacije, kot so Evropski informacijski urad za Rome, Evropski center za pravice Romov (oba s sedežem v Bruslju) in Fundacija Milana Šimečke iz Bratislave, večkrat opozorili na učinke trenutnih reform socialnih politik na Rome (MŠF *et al.*: 2006; ERRC, 2007a; 2007b). Neprofitne organizacije, kot je Romska tiskovna agencija iz Košic, so skušale kljubovati populistični retoriki pri obravnavanju Romov in oporekati etniziranju neenakosti ter revščine. Nekateri romske in proromske nevladne organizacije so izkoristile trenutek socialnih nemirov iz leta 2004 kot povod za razpravo o strategijah za opolnomočenje Romov in za zagon učinkovitejšega romskega gibanja v širšem regijskem, nacionalnem in celo nadnacionalnem merilu (Spolu, 2004). Hkrati je leta 2004 skupina različnih romskih aktivistov ustanovila Romsko diplomatsko mrežo, ki naj bi delovala kot platforma za raznolike politične odnose med romskimi manjšinami in drugimi akterji (Nicolae in Slavik, 2007). Mnogi akterji, vključno z romskimi, so torej skušali repolitizirati diskurze in politike, ki jim je pri odpravljanju neenakosti in revščine spodletelo ali pa so ju celo zaostriale. Te dogodke lahko razumemo tudi kot del neprekinjenega heterogenega romskega družbenega gibanja na nadnacionalni ravni znotraj in celo zunaj evropskih meja (Klímová-Alexander, 2005; Vermeersch, 2006; McGarry, 2010).

Kljub temu so prizadevanja skupin za zastopanje romskih interesov in romskih aktivistov obelježena z ambivalenco. Ena ključnih dvoumnosti je prevladujoče razumevanje romskega gibanja kot družbenega gibanja, ki naj temelji na identiteti. Deloma je ta trend neločljiv del vsakega družbenega gibanja. Kot razlaga Peter Vermeersch, »aktivisti zahtevajo enakost in s tem zaščito pred tistimi, ki marginalizirane skupine dojemajo kot inherentno drugačne. Sočasno pa morajo za politične namene ponovno utrditi razlike med temi marginaliziranimi skupinami in večinsko kulturo« (Vermeersch, 2005: 466). Podobno so romski aktivisti »uspešno prišli do glasu, saj so se odločili za politiko identitete ter umestili romsko identiteto v jedro svojega političnega udejstvovanja«. Vseeno pa »s tem tvegajo oživitev, politizacijo in morda celo krepitev ločnice med večinsko in manjšinskimi identitetami« (ibid.: 454). Ker romsko gibanje v veliki meri motivirajo skupinske izkušnje, ki izvirajo iz položaja neenakosti in zatiranja, se Vermeersch pridružuje stališču, da »ne bi smel biti cilj aktivizma zgolj prepoznavanje kulturnih in etničnih razlik, temveč odprava strukturne neenakosti« (ibid.: 469). Če želimo odpraviti pomanjkljivosti romskega gibanja, ki temelji na etnični ali kulturni identiteti, in ga usmeriti k ponovnemu premisleku o neenakosti, moramo po Vermeerschevem prepričanju več pozornosti nameniti kolektivnemu delovanju, ki ima posluš za okoliščine, različne problematike in interese.

Vendar pa, kot lahko vidimo iz skoraj takojšnjega etniziranja slovaških socialnih nemirov iz leta 2004, prinašajo oblike kolektivnega ukrepanja, ki jih spodbudijo določene okoliščine ali problematika – v tem primeru je bil povod splošno znižanje socialnih prejemkov – s seboj tudi tveganje, da bodo nazadnje problematizirane z vidika etnične ali kulturne identitete. Drugje Vermeersch (2006) opozarja, da poskuse predstavljanja manjšinske problematike Romov z njihove lastne perspektive pogosto ovirajo razne protistrategije oziroma »protiokvirjanja« (*counter-framing*), kakor bi se izrazile socialne teorije analize okvirja, ki se navdihujejo pri Goffmanu (Benford in Snow, 2000). V članku sem vseskozi omenjal različne primere protiokvirjanja, kot je recimo poskus slovaških politikov, da zvedejo politično in družbeno-ekonomsko problematiko na vprašanje romske »kulture«, »obnašanja« in »načina življenja«. Konfliktni odnos med okvirjanjem in protiokvirjanjem vodi v neko drugo in bolj temeljno protislovje, ki zaznamuje romsko gibanje.

Moja razprava o razčlovečujočih učinkih neoliberalnih oblik upravljanja skuša osvetliti to problematiko. Romom pripisane identitete niso zgolj in tudi ne primarno rezultat namernega uokvirjanja individualnih ali kolektivnih dejanj.⁶ So prej *učinki* različnih logik in tehnik upravljanja manjšin oziroma, z drugimi besedami, številnih orodij, diskurzov, oblik strokovne vednosti ipd., ki so jih pri upravljanju romske manjše uporabljali razni akterji. Če želimo prepoznati te identitetne učinke in ugotoviti, kakšno vlogo igrajo pri večanju ali manjšanju neenakosti, moramo bolj podrobno preučiti orodja in diskurze, ki so vse do današnjega dne zaznamovali romsko gibanje. Na tak način se bomo približali tudi odgovoru na vprašanje, kako so prizadevanja aktivistov in nevladnih organizacij, da bi opolnomočili Rome, povezana s trendom neoliberalnega upravljanja manjšin.

Že od začetka devetdesetih let v Evropi prevladuje umeščanje »romskega vprašanja« v večstranski diskurz o usposabljanju, razvoju skupnosti in opolnomočenju Romov. Težnja po umestitvi upravljanja romske manjšine na raven skupnosti se je uveljavila v kontekstu decentralizacije nacionalnih vlad, krepitve vpliva civilne družbe in podpore, ki so jo mednarodne vladne in nevladne organizacije nudile programom za opolnomočenje Romov. Ti postsocialistični projekti nimajo, vsaj po imenu sodeč, nič skupnega s poskusi discipliniranja ali nadzora pripadnikov romskih skupnosti, ki so bili značilni za razne komunistične pristope do Romov. Postsocialistični projekti so polni idej o samoupravljanju, samopomoči, sodelovanju, samorganizaciji, pridobivanju kompetenc, urjenju, soodgovornosti, samozadostnosti, ozaveščanju, samozaupanju in večanju podpore lokalnim pobudam. Pri teh projektih naj bi bil subjekt upravljanja oseba ali skupnost, ki potrebuje pomoč pri razvoju praktičnih, logističnih, etičnih in kognitivnih veščin, da bi lahko prevzela osebno ali skupno odgovornost za razumno samoupravljanje. Opolnomočenje in razvoj romskih skupnosti sta postala domena izvedencev in »strokovnjakov za Rome«, ki učijo, kako naj Romi uveljavljajo lastne pravice, izboljšajo svoj položaj in možnosti ter na splošno, kako naj se obnašajo in vedejo na družbeno sprejemljiv in odgovoren način. Prav na tem je poudarek različnih vodnikov za samopomoč, ki so namenjeni romskim aktivistom. (ERRC, 2004b; Schuringa in Spolu, 2005; ECMI, 2007). Knjiga o delu v korist skupnosti in vključevanju Romov denimo označi tako imenovane romske delavce kot »poklicne socialne delavce, osredotočene na *skupno* problematiko in samoupravljanje« Romov. V postopku razvoja skupnosti pogosto nastopi »potreba po strokovnjakih, ki znajo motivirati, animirati in *aktivirati* ljudi, da se organizirajo in naučijo spoprijeti se s težavami«. Delavec v korist skupnosti se mora zavedati svoje vloge v procesu mobilizacije skupnosti. Vedeti mora, da »*ne razvija skupnosti, skupnost se razvija sama* – lahko je kvečjemu [...] pospeševalec [...] tega procesa« (Schuringa in Spolu, 2005: 33, 34, poudarek moj). Poglavlje knjige, ki se ukvarja z razvojem skupnosti, se zaključí z opisom idealnega romskega delavca v skupnosti. Njegove ali njene najpomembnejše kompetence so »podpora v procesu emancipacije Romov skozi *samoorganizacijo*« in »*gradnja mostu* med romsko skupnostjo ter njeno okolico in družbo« (ibid.: 34–35, poudarek je moj). Tako imenovane mobilizirane skupnosti naj bi prepoznali na podlagi naslednjih lastnosti:

⁶ Osrednja poanta poststrukturalističnih kritik identitetnih politik je, da gibanje, ki okvirja in gradi svojo politiko na osnovi identitete, pogosto krepi in naturalizira ločnico med večino in manjšino. Da bi se izognili tem pomanjkljivostim, skušajo poststrukturalistični teoretiki, kot je Judith Butler (2004), z opiranjem na Foucaulta pokazati, da lahko identiteto razumemo kot učinek različnih prekrivajočih in prepletajočih se ter pogosto kontradiktornih oblik vladanja. To stališče ne vodi nujno v zanemarjanje možnosti delovanja. »Konstrukcija ni v nasprotju z delovanjem; je nujno prizorišče za delovanje, sam način, kako ga artikuliramo in kako postane razumljiv [...] Ključna naloga je [...] iskanje strategij subverzivnega ponavljanja, ki ga omogočajo strukture, in izkoriščanje lokalnih možnosti intervencije – tako, da sodelujemo prav v teh praksah ponavljanja, ki tvorijo identiteto in s tem predstavljajo notranjo možnost njenega izpodbijanja« (Butler, 1990: 187–88).

Zavedanje: Ali ljudje razmišljajo o svojem položaju?
Aktivnost: Kako aktivni so ljudje v svoji skupnosti?
Miselnost: Ali so ljudje pozitivno usmerjeni k prihodnosti?
Človeške sposobnosti: Kakšne so kompetence vodij in preostalih članov skupnosti?
Družbene strukture: Kako je skupnost organizirana?
Vodenje: Ali so lokalni vodje spoštovani, uživajo zaupanje in so sprejeti?
Demokratični postopki: Ali je prisotna tradicija demokratičnega odločanja?
Zunanja mreža: Kakšni so odnosi z zunanjim svetom? (ibid.: 39)

Retorika knjige in v njej predlagane strategije za uspešno delovanje romskih gibanj niso osamljen pojav. Način opisovanja subjektov romskega opolnomočenja močno spominja na neoliberalne diskurze o samoorganizirajočih se, aktivnih in odgovornih posameznikih ali skupnostih, ki jih je treba spodbuditi k samostojnem upravljanju tveganj in svojih življenj. Romski aktivisti, nevladne organizacije in skupine za zastopanje interesov Romov seveda skušajo strateško uporabljati te diskurze in opozarjati na neenakost in revščino, ki pestita Rome. S pomočjo teh diskurzov snujejo strategije opolnomočenja in razvojne programe (van Baar, 2011a). Mednarodna fundacija Spolu – nizozemska nevladna organizacija, ki koordinira razvoj široke mreže različnih romskih organizacij v srednji in vzhodni Evropi, tudi na Slovaškem – je svojo strategijo opisala takole:

S spodbujanjem aktivnega državljanstva Romov se želi Spolu boriti proti njihovi izključenosti. Kakor hitro se Romi zavedo svojega položaja in začno uporabljati orodja državljanstva, se lahko postavijo po robu prevladujoči miselnosti o njihovi podrejenosti. Kot aktivni državljani lahko pripadniki romske manjšine od svojih vlad terjajo odgovorno ravnanje in si na tak način izborijo pravice in svoje mesto v družbi [...] Kot aktivni državljani lahko vzamejo življenje v svoje roke (navedek iz Spolu, 2008: 14).

Spolu in njegove romske partnerske organizacije sodijo v pionirsko skupino nevladnih organizacij in aktivistov, ki skušajo usmerjati romsko gibanje. Poglobljeno razmišljajo o lastnih strategijah ter o tem, kako bi bolj učinkovito prispevali k romskemu gibanju v Evropi ter, kakor so se izrazili, »okrepili glas Romov«. V teku tega nenehnega procesa notranjega dogovarjanja in revidiranja stališč so partnerji fundacije Spolu postopoma preusmerili svojo osrednjo strategijo. Sprva so se namreč osredotočali na razvoj skupnosti, sedaj pa so z medregionalnim in mednacionalnim sodelovanjem spletli mrežo organizacij (van Baar, 2008). Kot del njihove nove strategije so partnerji fundacije Spolu leta 2002 ustanovili Organizacijo evropskih Romov Grassroots (*European Roma Grassroots Organizations* (ERGO)), ki je postala tudi članica večje mreže Koalicije EU za romsko politiko (*EU Roma Policy Coalition network* (ERPC)).

Značilnost strategij mnogih romskih aktivistov in skupin za zastopanje interesov Romov, vključno s fundacijo Spolu in partnerji, je njihova osredotočenost na ozaveščanje in samoorganizacijo kot orodji za oblikovanje učinkovitih in trajnostnih romskih organizacij. Četudi večina teh organizacij zagovarja pristop »od spodaj navzgor«, je ta pogosto vsiljen »od zgoraj navzdol«. Razprave z »ljudmi« so sicer značilnost pristopa od spodaj navzgor, vendar ta kolektiven romski subjekt še vedno zelo pogosto pojmuje kot »nemočne« osebe, ki resda posedujejo človeški in socialni kapital, vendar ga (še) ne znajo učinkovito spraviti v pogon. Programi opolnomočenja naj bi bili potemtakem nujne »tehnične« intervencije za doseganje sprememb. Mnogi izmed teh programov »obravnavajo opolnomočenje kot preprost kvantitativni prirastek moči, s katero razpolaga posameznik« ali kolektiv (Cruikshank, 1999: 71).

Vsi ti programi so namenjeni »mobilizaciji in maksimiranju subjektivitete tistih, ki so dojeti kot nemočni, malodušni in premalo odločni, da bi delovali v svojo korist« (ibid.). Vendar so »odnosi opolnomočenja, razumljeni kot sredstvo v boju proti izključenosti in nemoči, sorodni odnosom vlade, ki tako oblikujejo kot tudi temeljito preoblikujejo subjektovo zmožnost delovanja; pri opolnomočenju ne gre za golo stopnjevanje te zmožnosti, temveč za njeno oblikovanje in preoblikovanje« (ibid.), ali, rečeno z drugimi besedami, za spreminjanje »nemočnih« oseb v ljudi z močjo, temveč za *spremembo* odnosov moči, v katere so subjekti teh programov vpeti.

V skladu s tem mnogi takšni programi predpostavljajo modernistično evolucionistično logiko, saj predvidevajo, da bodo njihovi posegi premočrtno in kumulativno privedli do »bolj dejavnih« subjektov in trajnostnih, odgovornih ter neodvisnih manjšinskih organizacij. Toda v primerih velikih strukturnih neenakosti in kjer je zgolj kratkoročno financiranje projektov prej pravilo kot izjema, se procesi opolnomočenja manjšin izvajajo le delno in nekontinuirano, poleg tega pa imajo lahko celo nasproten učinek. Da bi ovrednotil učinke programov opolnomočenja, oblikovanih izrecno za reševanje romske problematike, bom spregovoril o učinkovanju nekaterih projektov fundacije Spolu v vsakdanji praksi.

Številni projekti partnerjev Spoluja se ukvarjajo z zaposlovanjem in gradnjo skupnosti. Spolu je sledil mednarodnemu trendu podpiranja projektov, ki so povezani z zaposlovanjem, skozi mikrofinanciranje. V sodelovanju z nekaterimi romskimi skupnostmi so skušali lokalni partnerji fundacije Spolu najprej identificirati potrebe teh skupnosti, da bi nato poiskali »dejavnosti, ki prinašajo dobiček«. Nato je Spolu odobril posojila, ki so jih morali člani skupnosti povrniti, kakor hitro je začel projekt prinašati redni dohodek. Med letoma 2004 in 2005 je romsko združenje Uhrady v osrednje slovaški vasi Zvolenská Slatina – eden izmed partnerjev organizacije *Združenie Spolu* v Kremenici – vodilo projekt prašičereje. S projektom so želeli »postaviti delovni inkubator za romske družine, ki ga spodbuja pravo podjetniško okolje. Znotraj aparata delovnega inkubatorja naj bi se družine naučile gojiti prašiče, razmišljati kot poslovneži in skušati narediti zaloge mesa« (dobesedni citat iz Spolu Slovaška, 2005). Nekaj družin je podpisalo pogodbo, s katero so pristali na vzrejo prašičev ter prodajo mesa starejših živali, medtem ko bi mlajše ohranjali za razmnoževanje. Sočasno je partner fundacije Spolu iz vasi Chminianské Jakubovany – enega izmed najrevnejših romskih naselij na Slovaškem – vodil čebelarški projekt. Nekaj članom romske skupnosti so kupili čebelnjake, da bi proizvajali in prodajali med. S pomočjo fundacije Milana Šimečke je Spolu Chminianské Jakubovany ustanovil tudi »mizarski klub«, v katerem naj bi se »spretni mladi ljudje« seznanili z »obdelovanjem različnih lokalnih vrst lesa«, zato da bi lahko izdelovali »pletarske izdelke« – surovin namreč v njihovem okolju ni primanjkovalo. Na svoji spletni strani je partner fundacije Spolu zapisal, da je bil osnovni cilj tega kluba spodbujanje razvoja finomotoričnih spretnosti članov skupnosti (dobesedni citat).

Ko sem poleti 2005 obiskal to in preostale vasi ter se o projektih pogovarjal s tamkajšnjimi Romi, sem ugotovil, da so imeli že od vsega začetka do projekta ambivalenten odnos. Poleg tega so omenili, da projektov niso začeli sami, prav tako jim niso dajali prednosti. Doživljali so jih kot nekakšne poskuse »od zgoraj«. Tisti Romi, ki so se v vasi Chminianské Jakubovany ukvarjali s čebelarstvom, so v tem času pravzaprav iskali, v njihovih očeh, »pravo« zaposlitev. Projekt so, sicer vljudno, označili za neučinkovit. Pozneje, leta 2005 je bil projekt prašičereje v vasi Zvolenská Slatina preklican. Namesto da bi nekaj živali ohranili za nadaljnjo proizvodnjo mesa, so jih Romi poklali vse naenkrat. V vasicah Chminianské Jakubovany in Zvolenská Slatina so projekti porajali tudi nekaj napetosti znotraj skupnosti. Med svojimi obiski sem opazil, da se tisti, ki vanje niso bili vključeni, projektov niso ravno veselili oziroma so do njih gojili

celo izrazito odklonilen odnos. V Detvu, kraju v osrednji Slovaški, je še eden izmed partnerjev fundacije Spolu skušal v skupnosti vzpostaviti center, kjer bi prirejali predšolske in igralne dejavnosti za lokalno romsko mladino, in nekakšno svetovalno pisarno za Rome, ki iščejo zaposlitev. Rominja, ki je organizirala večino naštetih stvari, mi je zaupala, da je le težka in počasi pridobivala zaupanje preostalih Romov. Velikokrat je svoje delo le s težavo nadaljevala. Ker ni imela skorajda nikakršne finančne in logistične podpore, je skušala potegniti kar največ iz skromnih virov, ki so ji bili na voljo. Povedala je, da ostaja nadgradnja njenih dejavnosti in gradnja mreže na širši regijski ravni za zdaj še projekt prihodnosti.

Rominja, ki me je kot prevajalka spremljala na nekaterih izmed potovanj po Slovaškem, sicer ni dvomila o dobrih namenih pobudnikov projektov prašičereje, čebelarstva in mizarske delavnice, vendar se ji je njihovo početje vseeno zdelo rasistično. Po njenem usposabljanje Romov za obdelovanje lesa, kuhanje, izdelovanje košar, čebelarstvo ali prašičerejo predpostavlja, da so Romi ljudje, ki živijo »v stiku z naravo«, in je torej prav, da se ukvarjajo s takšnimi »tradicionalnimi« poklici ali pa da imajo kar kolektivno »kulturno« zgodovino v teh gospodarskih nišah. Tudi drugi so poudarili »tradicionalizirajoče« ali »naturalizirajoče« drže, ki so pogosto povezane s tovrstnimi posegi nevladnih organizacij. János Ladányi in Iván Szelényi menita, da leži vzrok teh »neuspehov« v »nekompetentnosti zunanjih strokovnjakov«, ki so bili pobudniki programov, v »neugodnih razmerah«, v katerih so se začeli izvajati, in v romskem odzivu na domnevno »oblikovanje podrazreda« (Ladányi in Szelényi, 2006: 96). Ne glede na to Ladányi in Szelényi podcenjujeta sovpadanje takšnih programov z neoliberalnim trendom, da se položaj marginaliziranih obravnava ločeno od širših družbeno-ekonomskih in političnih okoliščin. Še več, oba (vsaj deloma) povezujeta »neuspehe« teh in podobnih posegov z odzivom vključenih Romov na njihov zapostavljen in marginaliziran položaj. Ti Romi so domnevno prispevali k oblikovanju »kulture revščine«, ki njihove izključenosti ne odpravlja, temveč jo ohranja (ibid.: 112). Ladányi in Szelényi razpravljata o tem, kako je neoliberalizem vplival na režime blaginje v srednji in vzhodni Evropi ter kako so te nedavne preobrazbe občutno poslabšale položaj marginaliziranih skupin in pripomogle k oblikovanju »podrazreda« (ibid. 23–26). Ne ponudita pa nobenega tehničnega premisleka o sočasnem močnem vplivu neoliberalnih orodij in logike na splošne pogoje obstoja in delovanja nevladnih organizacij in romskih aktivistov.

Namesto da enostransko krivimo Rome ali nevladne organizacije, ki so zanje razvile programe opolnomočenja, moramo preučiti, v kakšnem odnosu so ti programi in nejasna situacija, do katere pogosto privedejo, z omejenimi pogoji, pod katerimi so sploh možni posegi aktivistov in nevladnih organizacij. Z drugimi besedami, če enostransko krivimo nevladne organizacije, kot so Spolu, Inštitut za odprto družbo ali Evropski urad za pravice Romov, za pogosto nehvaležno delo, ki ga opravljajo (glej tudi Sigona in Trehan, 2009; Trehan, 2009), se spopadamo s simptomi neoliberalizma. Namesto tega moramo analizirati, kako se strategije opolnomočenja napajajo pri bolj kritični filozofiji aktivizma, a tudi v negostoljubni atmosferi, ki ogroža temelje sodobnega aktivizma. Če vzamemo za primer fundacijo Spolu in partnerje, je pomembno poudariti, da se sami zavedajo omejitev nekaterih svojih projektov. To je tudi razlog, zakaj se skušajo osredotočiti na procesno vodeno in ne na procesno usmerjeno romsko gibanje.

Toda kljub temu da so lokalni projekti in procesi opolnomočenja le redko neposredno uspešni, ne gre spregledati pozitivnih sprememb splošnih in specifičnih pristopov, do katerih so pripeljale razprave o teh strategijah med različnimi partnerji. Dejavnosti, kakršne izvajajo Spolu in partnerji ter krovna romska organizacija ERGO, je treba ovrednotiti z nadnacionalnega vidika. Glede na to, da so nekatere od njihovih strategij razmeroma uspešne, na primer v

Makedoniji in Bolgariji (van Baar, 2008), skušajo preostali partnerji Evropske mreže ugotoviti, ali, in v kakšnih pogojih, lahko takšne pozitivne izkušnje in rezultati koristijo tudi njim.

Odrpta pa ostaja še ena problematika, namreč težnja neoliberalnih oblik vladanja, da zakrijejo poglobljeni problem programov opolnomočenja. Zavedati se moramo, da tržne sile s svojo težnjo poglobljanja neenakosti in spremljajoča preobrazba socialne države niso prispevale le k aktualnim problemom marginalizacije in segregacije, temveč tudi »ogrožajo tiste kvalitete, ki so bistvene za uspeh projektov na ravni skupnosti: njihovo zmožnost opolnomočenja in krepitev solidarnosti« (Mayer, 2003: 120). Obstoječe neoliberalne tehnike upravljanja pa imajo dodaten negativen učinek na projekte nevladnih organizacij in aktivistov, ki skušajo pomagati marginaliziranim skupinam. Od njihovih projektov se namreč pričakuje, da »bodo nadomestili [...] dejavnosti javnih služb [...] ali pa vsaj kot partnerji pomagali pri njihovi izvedbi« (ibid.). Mnoge nevladne organizacije, ki se uradno ukvarjajo z opolnomočenjem ali družbenim vključevanjem Romov, so postale tako imenovani VONVO-ji ali vladno-organizirane nevladne organizacije. Te agencije v veliki meri financirajo ali razvijajo vlade posameznih držav, da bi Romom in drugim nudile storitve, ki so bile poprej državno organizirane. Takšna praksa pogosto vodi v prenos odgovornosti na nevladne organizacije in aktiviste. Tem nevladnim organizacijam in »javno-zasebnim partnerstvom«, v katera naj bi vlagali, le redko uspe razviti ustrezna orodja in zmogljivosti za uspešno soočanje s prevzetimi odgovornostmi. Ker imajo takšne nevladne organizacije pogosto preskopa sredstva in premalo osebja, so potisnjene v položaj, kjer strukturno zahtevajo preveč od sebe. Povrh tega pa jim pogosto ne uspe zadostiti »globaliziranim« merilom za delovanje nevladnih organizacij in, v nekaterih primerih, zagotoviti niti enakopravnega odnosa do lastnega osebja (Trehan in Kóczé, 2009), ali pa so v skušnjavi, da rezultate svojih projektov predstavijo v svetlejši luči, kakor so v resnici. Prenos pomembnih odgovornosti na civilnodružbene akterje pa ima neredko še en ključen depolitizirajoč učinek: upad demokratičnega nadzora nad izvajanjem ukrepov proti revščini in neenakosti – zlasti tam, kjer je nadzor nad civilnimi družbenimi organizacijami pomanjkljiv.

Organizacije za zastopanje romskih interesov in mreže romskih aktivistov, ki svoje dejavnosti opirajo na standarde človekovih pravic in pravic manjšin, morajo razviti raznolik sistem vrednot in premostiti vrzeli ter protislovja, ki praviloma obstajajo med temi standardi in ustaljenimi etičnimi načeli lokalnega okolja.

To pogosto vodi zgolj v začasne, izjemno neobstoje in celo povratne – s tem pa dvoumne – rešitve problema marginalizacije in pomanjkanja. Ti aktivisti in organizacije po navadi Romom pomagajo, da lahko »shajajo«, t.j. se nekako spoprimejo s svojim zapostavljenim položajem, ne pa, da »napredujejo«, t.j. se izvlečejo iz marginaliziranosti (prim. Mayer, 2003). Nikakor ne želim podcenjevati pomembnosti »shajanja«, vendar moramo razumeti, da so se v trenutnih razmerah mnoge skupine aktivistov spremenile v nekakšno asistenco v nesreči. Tudi kadar aktivisti in organizacije neposredno ciljajo na »stranske učinke« trenutne gospodarske rasti in korenitih sprememb v zagotavljanju in konceptualiziranju blaginje, le težka uresničijo zeleno »trajnost«. Navadno obtičijo v »sivi ekonomiji, kjer prispevajo k osamitvi zapostavljenih skupnosti s tem, ko jih vključujejo v lokalno, od večinskega gospodarstva ločeno cirkulacijo kapitala« (Amin idr., 1998 citirano po Mayer, 2003: 121). Nevladne organizacije in aktivisti tako dejansko vpenjajo marginalizirane Rome v kapitalske tokove globalne razvojne pomoči, namesto da bi jih vključili v gospodarstvo njihove regije ali države. To je proces, ki seje seme lastnega neuspeha in propada. V trenutnih razmerah se »negotove delovne razmere in procesi nove marginalizacije le krepijo in spodkopavajo tako solidarnost znotraj skupnosti kot tudi prizadevanja za opolnomočenje njihovih pripadnikov« (Mayer, 2003: 121).

Ali nas ta analiza pripelje do zaključka, da neoliberalizem onemogoča sleherno obliko aktivizma? Menim, da ne. Namen moje analize nista niti viktimizacija romskih aktivistov in mreže organizacij za zastopanje romskih interesov niti zanikanje možnosti boja proti neoliberalnim tehnikam upravljanja Romov (van Baar, 2011a). Želim le opozoriti romske aktiviste in nevladne organizacije, da morajo biti kritični do neoliberalnih diskurzov o podjetništvu in oblikovanju človeškega in socialnega kapitala ter do prispevka dotičnih diskurzov k osamitvi ciljnih skupin iz širšega družbeno-ekonomskega in političnega konteksta. Posegi aktivistov in nevladnih organizacij so močno prepleteni s temi diskurzi. Mednarodni donatorji celo pogosto kot pogoj za pridobitev finančnih sredstev za projekte nevladnih organizacij spodbujajo k okvirjanju svojega dela znotraj omenjenih diskurzov. Toda osredotočanje na oblikovanje družbenega in človeškega kapitala – denimo z odobritvijo mikroposojil, ki naj marginalizirane osebe preobrazijo v »podjetnike« – zanemarija družbeno-ekonomske in politične razmere, v katerih živijo Romi. Te so največja ovira za učinkovito »opolnomočenje«, bolj kot pa Romi sami, njihove »omejene veščine«, domnevna »kultura revščine« ali njihovi zastopniki. Po mnenju nekaterih teorije samopomoči in oblikovanja človeškega ter socialnega kapitala s svojim osredotočanjem na marginalizirane kot akterje pri lastnem napredku zamegljujejo »strukturne vire neenakosti, ki jih poraja trenutna politično-ekonomska konjunktura« (Rankin, 2002: 10). Ta kritika ne pravi, da so vse oblike mikrofinanciranja problematične, pač pa le, da utegnejo okrepiti obstoječe razredne, etnične ali spolne hierarhije, če jih ne spremljajo drugi podporni ukrepi. Vplivne mednarodne organizacije, zlasti Svetovna banka (1999), vidijo socialni kapital kot enega izmed ključnih »kazalnikov trajnostnega razvoja« in kot »manjkajoči člen« v boju proti revščini in neenakosti. Zato moramo nadvse pozorno spremljati, kako ta paradigma globalnega upravljanja vpliva na romsko gibanje, denimo prek sodelovanja Svetovne banke in Inštituta za odprto družbo v tako imenovanem Desetletju vključevanja Romov 2005–2015 in prek tistih nevladnih organizacij, ki so se posvetile temu razvojnemu programu za Rome v srednji in vzhodni Evropi.

Zaključek: Aktivizem onkraj retorike o aktiviranih in aktivnih državljanih?

Naj povzamem potek članka. Analiziral sem, kako dve nedavno razviti paradigmi globalnega vladanja – upravljanje »aktivacije« in tako imenovano participatorno upravljanje – vplivata na upravljanje romske manjšine v srednji in vzhodni Evropi v obdobju po letu 1989. V prvem primeru sem pokazal, kako neoliberalne aktivacijske sheme in z njimi povezane socialne reforme, ki naj bi povečale »zaposljivost« in stopnjo družbene vključenosti, dejansko delujejo kot na etničnosti temelječe politično upravljanje, ki naturalizira etnične razlike med Romi in preostalim delom prebivalstva. To je pripeljalo do slojevitega državljanstva, v katerem so predhodne rasne in biopolitične sheme – vpisane v romsko populacijo že v času komunizma – preoblikovane, okrepljene in križane z novimi načini upravljanja, ki na podlagi tržnih mehanizmov različno vrednotijo različne skupine prebivalstva. Upravljanje aktivacije je pogosto vodilo v položaj, ko Romi, resda formalnoppravno državljani, ne uživajo temeljnih socialnih in človekovih pravic. Njihove življenjske razmere namreč določa nadvse marginaliziran in drugorazreden položaj, v katerega so potisnjeni, in ne uradni status državljanov, ki jim pripada. V takšnih primerih je specifičen način artikuliranja neoliberalne logike in orodij v srednji in vzhodni Evropi pripeljal do razčlovečujočih učinkov tovrstnega upravljanja na Rome. Po mojem prepričanju, ki sem

ga zagovarjal v tem članku, velja razlog za povezavo med omenjenimi učinki in odreditvijo »enake usode« celotni romski populaciji iskati v prepletanju in prekrivanju neoliberalnih tržnih metod vladanja z dezartikuliranimi in reartikuliranimi komunističnimi pristopi do Romov kot tudi z različnimi načini upravljanja romske manjšine, ki temeljijo na participatornih oblikah opolnomočenja.

Nadalje sem pokazal, kako v svojih projektih številni aktivisti in nevladne organizacije – ki želijo spremeniti vključene Rome v neodvisne, aktivne državljane in angažirane člane trajnostnih manjšinskih organizacij – radi posežejo po konceptih, teorijah in praksah, ki se lepo ujemajo z neoliberalno logiko samozadostnosti. Te organizacije zamegljujejo »strukturne vire neenakosti, ki jih poraja trenutna politično-ekonomska konjunktura, ko se enostransko osredotočajo na podporo raznim oblikam samopomoči in na teorije ter tehnike oblikovanja človeškega in socialnega kapitala« (Rankin, 2002: 10). Rečeno splošneje, v svoji analizi vloge neoliberalnih vladnih tehnologij in racionalnosti pri krepitvi sodobnih oblik marginalizacije sem zagovarjal stališče, da je treba preučiti tudi, kako lahko te neoliberalne prakse ogrozijo možnosti opolnomočenja in gradnje občutka solidarnosti, ki ju običajno povezujemo z različnimi oblikami aktivizma.

Zaključimo lahko, da so hierarhične in vodstvene oblike upravljanja aktivacije, kot tudi oblike upravljanja, ki temeljijo na participaciji in samoorganiziranju ter izhajajo iz koncepta aktivnega državljanstva, po vsemu sodeč v navzkrižju z aktivističnim pojmovanjem državljanstva, ki se želi spoprijeti s problemom neenakosti in revščine Romov. Kakor trdi Janet Newman, je »vprašanje, kako – in kje – lahko aktivizem prihodnosti vznikne v času, ko prevladuje poudarek na doseganju aktivnega in aktiviranega državljanstva, zelo pereče« (Newman, 2007: 373). Nekateri trdijo, da je treba razlikovati med »aktiviranim« in »aktivnim državljanom« na eni strani in »aktivističnim državljanom« na drugi: »Medtem ko aktivistični državljani pišejo scenarij in postavljajo sceno, aktivni državljani zgolj igrajo svoje vloge v že napisanem scenariju«. Aktivistični državljani so »kreativni, aktivni niso« (Isin, 2008: 38). Eno izmed ključnih vprašanj, ki jih obravnavam v članku, pa je težavnost razlikovanja med praksami aktivnega državljanstva in aktivističnega državljanstva oziroma med »pisanjem scenarija«, t.j. etično in politično zahtevnimi dejanji in »tehničnimi« dejanji, ki »sledijo scenariju«. Meje med temi različnimi praksami so zamegljene. Bilo bi omalovažujoče, če bi prizadevanja za opolnomočenje Romov označili za neizvirna. Če se želimo soočiti in spoprijeti s širšim družbeno-ekonomskim in političnim kontekstom sodobnih pojavnih oblik neenakosti, se ne moremo zateči k distanciranemu polemiziranju. Več bomo storili, če posežemo po taktičnih elementih, ki delujejo v sodobnih bojih za enakost, pa čeprav ne presegajo splošnega okvirja različnih oblik vladanja. Upoštevati moramo ambivalenten značaj političnega upravljanja, ki »po eni strani vključuje racionalne oblike, tehnične postopke in instrumente delovanja, po drugi pa strateške igre, ki podvržejo odnose moči, katerih podporo naj bi zagotavljali, nestabilnosti in razveljavitvi« (Foucault, 1997: 203). Tovrstne subverzivne strategije moramo iskati znotraj obstoječih oblik upravljanja in poskušati z njihovo pomočjo preoblikovati, ponovno uporabiti ter presaditi nekatere izmed bistvenih elementov neoliberalnih praks in diskurzov na takšen način, da jih destabiliziramo in nevtraliziramo njihove negativne učinke, o katerih sem razpravljal v tem članku.

Prevedel Gregor Cerjak

Literatura

- ANGELOVIC, M. (2000): »Fico: Roma Can Ruin Social System of Slovakia«, *Národná obroda*, 10. junij.
- ASPEN (2009): *Active Social Policies European Network Website*, dostopno na <http://aspen.fss.uu.nl/en/index.php>, 15. april 2009.
- BARNETT, C. (2005): »The Consolations of 'Neoliberalism'«, *Geoforum*, št. 36, str. 7–12.
- BENFORD, R. in D. SNOW (2000): »Framing Processes and Social Movements«, *Annual Review of Sociology*, št. 26, str. 611–39.
- BUTLER, J. (1990): *Gender Trouble*. London: Routledge.
- BUTLER, J. (2004): *Precarious Life*. London: Verso.
- CASTEL, R. (1991): »From Dangerousness to Risk«, v: G. BURCHELL, C. GORDON in P. MILLER (ur.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago: University of Chicago Press, str. 281–98.
- CLARKE, J. (2004): *Changing Welfare, Changing States*. London: Sage.
- COE (2005): *Roma Access to Employment in South East Europe*. Strasbourg: Svet Evrope.
- COE (2006): *On the Human Rights Situation of the Roma, Sinti and Travellers in Europe*. Strasbourg: Svet Evrope.
- CRUIKSHANK, B. (1999): *The Will to Empower*. Ithaca: Cornell University Press.
- EAPN (2005): *Can Activation Schemes work for Social Inclusion?*, Evropska mreža za boj proti revščini.
- EC (1997): *Promoting the Role of Voluntary Organisations and Foundations in Europe*. Bruselj: Evropska komisija.
- EC (2000): *The Commission and Non-Governmental Organizations*. Bruselj: Evropska komisija.
- EC (2001): *White Paper on European Governance*. Bruselj: Evropska komisija.
- EC (2005): *Active Measures for Employment of Persons Threatened by Social Exclusion*. Bruselj: Evropska komisija.
- ECMI (2007): *Supporting Local Romani Coordinators*. Beograd: Evropski center za vprašanja manjšin.
- ERRC (2004a): »Eviction Fever in Slovakia«, *Roma Rights*, letn. 9, št. 3/4, str. 89–91.
- ERRC (2004b): *Knowing Your Rights and Fighting For Them*. Budimpešta: Evropski center za pravice Romov.
- ERRC (2006): *Ambulance not on the Way*. Budimpešta: Evropski center za pravice Romov.
- ERRC (2007a): *The Glass Box*. Budimpešta: Evropski center za pravice Romov.
- ERRC (2007b): *The Impact of Legislation and Policies on School Segregation of Romani Children*. Budimpešta: Evropski center za pravice Romov.
- ERRC IN NÚMENA (2007): *Social Inclusion Through Social Services*. Budimpešta: Evropski center za pravice Romov in Númena.
- FOUCAULT, M. (1997): »Preface to the *History of Sexuality, Vol. 2*«, v: P. RABINOW (ur.), *Ethics*, New York: The New Press, str. 199–206.
- FOUCAULT, M. (2007a): *Življenje in prakse svobode: izbrani spisi*. Ljubljana: Založba ZRC.
- FOUCAULT, M. (2007b): *Security, Territory, Population*. New York: Palgrave Macmillan.
- FOUCAULT, M. (2010): *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC.
- GUY, W. (2001): »Romani Identity and Post-Communist Policy«, v: W. GUY (ur.): *Between Past and Future*, Hatfield: University of Hertfordshire Press, str. 3–32.
- HYDE, A. (2006): »Systematic Exclusion of Roma from Employment«, v: *Roma Rights*, letn. 11, št. 1, str. 3–8.
- ISIN, E. (2008): »Theorizing Acts of Citizenship« v: E. ISIN in G. NIELSEN (ur.), *Acts of Citizenship*, London: Zed Books, str. 15–43.
- KLÍMOVÁ-ALEXANDER, I. (2005): *The Romani Voice in World Politics*. Aldershot: Ashgate.
- KOHN, M. (1995): *The Race Gallery*. London: Jonathan Cape.
- LADÁNYI, J. IN I. SZELÉNYI (2006): *Patterns of Exclusion*. New York: Columbia University Press.

- LARNER, W. (2000) »Neoliberalism: Policy, Ideology, Governmentality«, *Studies in Political Economy*, št. 63, str. 5–26.
- MAYER, M. (2003): »The Onward Sweep of Social Capital.« *International Journal of Urban and Regional Research*, letn. 27, št. 1, str. 110–32.
- MCGARRY, A. (2010): *Who Speaks for Roma?* London: Continuum.
- MŠF, COHRE IN ERRC (2006): *Forced Evictions in Slovakia*. Bratislava: Milan Šimečka Foundation, Centre on Housing Rights and Evictions in Evropski center za pravice Romov.
- NEWMAN, J. (2007): »The 'Double Dynamics' of Activation«, *International Journal of Sociology and Social Policy*, letn. 27, št. 9/10, str. 364–75.
- NICOLAE, V. in H. SLAVIK (UR.) (2007): *Roma Diplomacy*. New York: Idebate Press.
- ONG, A. (2006): *Neoliberalism as Exception*. Durham: Duke University Press.
- ORAVEC, L. in Z. BOŠELOVÁ (2006): »Activation Policy in Slovakia«, *Roma Rights*, letn. 11, št. 1, str. 13–17.
- RANKIN, K. (2002): »Social Capital, Microfinance, and the Politics of Development«, *Feminist Economics*, letn. 8, št. 1, str. 1–24.
- REYNOLDS, M. in Z. HABSUDOVÁ (2001): »Pál Csáky: SMK not 'Byzantine Swindlers'«, *Slovak Spectator*, letn. 7, št. 4.
- RFE/RL (1999): »Slovak President says Roma lack Will to integrate«, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 30. november.
- SCHURINGA, L. IN SPOLU (2005): *Community Work and Roma Inclusion*. Utrecht: Spolu.
- SIGONA, N. IN N. TREHAN (2009): »Introduction: Romani Politics in Neoliberal Europe«, v: N. SIGONA in N. TREHAN (ur.), *Romani Politics in Contemporary Europe*, New York: Palgrave Macmillan, str. 1–20.
- SITA (SLOVAŠKA TISKOVNA AGENCIJA) (2004a): »Cabinet will Meet over Measures to Cope with Rioting Roma«, *SITA*, 25. februar.
- SITA (2004b): »Dzurinda Visits Spots of Unrest in Eastern Slovakia on Tuesday Night«, *SITA*, 25. februar.
- SITA (2004c): »Finance Minister Supports Raising Activation Part of Social Benefits«, *SITA*, 24. februar.
- SITA (2004d): »Parliamentary Committee Concerned about Rising Unrest among the Roma«, *SITA*, 24. februar.
- SITA (2004e): »People's Union Blames Dzurinda's Cabinet for Gypsy Unrest«, *SITA*, 24. februar.
- SITA (2004f): »Police is Monitoring Roma Settlements, Say Situation is Stable«, *SITA*, 24. februar.
- SITA (2004g): »President Discusses Robberies in Eastern Slovakia with two Ministers«, *SITA*, 24. februar.
- SOKOLOVA, V. (2008): *Cultural Politics of Ethnicity*. Stuttgart: Ibidem.
- SOL, E. in M. WESTERVELD (2007): »The Individual Job Seeker in the Sphere of Contractualism«, *International Journal of Sociology and Social Policy*, letn. 27, št. 7/8, str. 301–10.
- SPOLU (2004): *Labour, Equality and Bread*. Utrecht: Spolu.
- SPOLU (2008): *Annual Report 2007*. Utrecht: Spolu.
- SPOLU SLOVAKIA (2005): *Annual Report 2004*. Kremnica: Združenie Spolu.
- STALIN, J. (1935): *Marxism and the National and Colonial Question*. Moskva: Co-Operative Publishing Society of Foreign Workers in the USSR.
- STEWART, M. (2001) »Communist Roma Policy 1945-1989 as seen through the Hungarian Case«, v: W. GUY (ur.), *Between Past and Future*, Hatfield: University of Hertfordshire Press, str. 71–92.
- SYRJÄ, H. IN M. VALTAKARI (2008): *The Roma and their Long Journey to the Market of Labour*. Helsinki: Vlada Republike Finske.
- TREHAN, N. (2009): »The Romani Subaltern within Neoliberal European Civil Society«, v: N. SIGONA in N. TREHAN (ur.), *Romani Politics in Contemporary Europe*, New York: Palgrave Macmillan, str. 51–71.
- TREHAN, N. in A. KÓZCÉ (2009): »Postcolonial Racism and Social Justice«, v: G. HUGGAN in I. LAW (ur.), *Racism, Post-colonialism, Europe*, Liverpool: Liverpool University Press.

- UNDP (2000): *Human Rights and Human Development*. Oxford: Oxford University Press.
- UNDP (2002): *Avoiding the Dependency Trap*. Bratislava: United Nations Development Programme.
- UNDP (2004): *Unleashing Entrepreneurship*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP (2007): *Report on the Living Conditions of Roma in Slovakia*. Bratislava: United Nations Development Programme.
- VAN BAAR, H. (2008): »Scaling the Romani Grassroots: Europeanization and Transnational Networking«, v: F. JACOBS in J. RIES (ur.), *Roma-/Zigeunkulturen in neuen Perspektiven - Romani/Gypsy Cultures in New Perspectives*, Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, str. 217–41.
- VAN BAAR, H. (2011a): *The European Roma: Minority Representation, Memory and the Limits of Transnational Governmentality*. Amsterdam: University of Amsterdam (v izdaji).
- VAN BAAR, H. (2011b): »Socioeconomic Mobility and Neoliberal Governmentality in Post-socialist Europe«, *Journal of Ethnic and Migration Studies* (v izdaji).
- VAN BAAR, H. (2011c): »Europe's Romaphobia: Problematization, Securitization, Nomadization«, *Environment and Planning D: Society and Space*, letn. 29, št. 2, str. 203–12.
- VERMEERSCH, P. (2005): »Marginality, Advocacy, and the Ambiguities of Multiculturalism«, *Identities*, letn. 12, št. 4, str. 451–78.
- VERMEERSCH, P. (2006): *The Romani Movement*. Oxford: Berghahn.
- VRS (1999): *Working Dokument [sic] on the Roma Issue in the V4 Countries*. Bratislava: Kabinet predsednika Slovaške.
- VRS (2000): *Elaboration of the Government Strategy for Addressing the Problems of the Romani National Minority into a Package of Concrete Measures for the Year 2000 – Stage II*. Bratislava: Vlada Republike Slovaške.
- VRS (2003): *Act on Social Assistance in Material Need*. Akt št. 599/2003 Coll. Bratislava: Vlada Republike Slovaške.
- VRS (2004): *Act on Employment Services*. Akt št. 5/2004 Coll. Bratislava: Vlada Republike Slovaške.
- SVETOVNA BANKA (1991): *Nongovernmental Organizations and the World Bank*. Washington: Svetovna banka.
- SVETOVNA BANKA (1998): *Active Labor Market Programs*. Washington: Svetovna banka.
- SVETOVNA BANKA (1999): *Social Capital*. Washington: Svetovna banka.
- SVETOVNA BANKA (2005): *Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Circle*. Washington: Svetovna banka.
- SVETOVNA BANKA (2008): *Czech Republic: Improving Employment Chances of the Roma*. Washington: Svetovna banka.

Vpliv socialne države na (ne)odvisnost delavcev od tržnih pogojev zaposlovanja

Socialna država je nastala kot produkt delavskih bojev v času industrializacije in je temeljila na univerzalnih principih socialne pravičnosti, enakosti in solidarnosti, ki jih je najti v temeljih evropskih demokracij po drugi svetovni vojni. Delavski in sindikalni boji so črpali moč iz razrednih neenakosti, ki jih je produciral kapitalizem. Socialna država je zato političen koncept, ki je bil zgodovinsko priborjen. Pomembno je, kakšne konceptualne premike v zvezi z delom in posledično statusom delavstva so prinesle sedanje spremembe v besednjaku socialne države. Kapitalizem, razred, izkoriščanje, dominacija, neenakosti izginjajo iz besednjaka večine držav in dobivajo nadomestke, kot so fleksibilnost, vodenje, zaposljivost, podrazred, izključenost, nova ekonomija, vitka država itd. V socialni politiki se neoliberalizem reflektira predvsem v zmanjševanju socialnih pravic, opuščanju tradicionalnih blaginjskih vrednot, v privatizaciji javnega sektorja ter individualiziranju odnosa med delodajalci in delojemalci. Takšno politiko podpirajo prepričanja o tem, da so ljudje, ki ne uspejo na trgu dela, za neuspeh krivi sami, da je ta povezan z njihovimi osebnostnimi značilnostmi, za katere država ne bo sprejemala odgovornosti. Tem prepričanjem sledijo ukrepi zmanjševanja ravni socialne države.

Ključne besede: kapitalizem, socialna država, delo, enakost, socialna pravičnost, socialne pravice.

*Vesna Leskošek je docentka na Fakulteti za socialno delo, kjer predava družbena gibanja in globalne neenakosti, spol in študij mladine. Raziskovalno se ukvarja s socialno državo, družbenimi neenakostmi in spolom. Objavila je monografijo *Zavrnjena tradicija in vrsto člankov v domačih in tujih revijah in knjigah.**

Kritični spoprijem z neoliberalnimi praksami v srednji in vzhodni Evropi: upravljanje romske manjšine med aktivacijo in aktivizmom

Prispevek analizira vpliv neoliberalnih oblik upravljanja na obravnavanje romskih manjšin v srednji in vzhodni Evropi. Socialne politike, ki so jih razvile mednarodne organizacije, kot so Evropska unija, Svetovna banka in Združeni narodi, se opirajo predvsem na neoliberalni trend reševanja socialne problematike s pomočjo procesov decentralizacije, s prenašanjem dela na zasebne subjekte v javnem sektorju in z mobilizacijo civilno-družbenih organizacij. Takšne oblike neoliberalnega upravljanja so pogosto najavljali kot prizadevanja, da bi izpopolnili upravljanje in njegove strukture, ga napravili bolj trajnostnega, demokratičnega in učinkovitega, in kot prizadevanje za vključevanje manjšin pod zanje sprejemljivimi pogoji. Toda, kakor bom pokazal na primeru nedavno razvitih neoliberalnih načinov upravljanja romskih manjšin v srednji in vzhodni Evropi, ostaja nejasno, ali so poskusi reševanja manjšinskih vprašanj po neoliberalni poti zares pripeljali do predvidenih in želenih rezultatov. V številnih primerih so šli procesi decentralizacije in nadomeščanja javnih servisov z zasebnimi ponudniki storitev ter povečana vpletenost institucij civilne družbe z roko v roki z zmanjševanjem demokratičnosti načinov upravljanja manjšin, z vprašljivo preobrazbo državljskih praks in s prenašanjem pristojnosti z državnih institucij na NVO-je kakor tudi na pripadnike tistih manjšin, ki so bile z nedavnimi spremembami najbolj prikrajšane. Neoliberalizem izjemno ambivalentno vpliva na dejanski položaj Romov in vodi do njihovega razlastnjenja in praks izkoriščanja ter dehumanizacije.

Ključne besede: socialna politika, neoliberalno upravljanje, srednja in vzhodna Evropa, Romi.

Huub van Baar je raziskovalec na School for Cultural Analysis Univerze v Amsterdamu (ASCA). Ukvarja se z oblikami upravljanja in položajem, zgodovino ter kulturno reprezentacijo romskih manjšin v Evropi.

*Vesna Leskošek is senior lecturer at the Faculty of Social Work, where she teaches social movements and global inequalities, gender and youth studies. Her research interest is in welfare state, social inequalities and gender. She published a book *Rejected tradition in many articles in domestic and foreign journals and book.**

113–138 Huub van Baar

Contesting Neo-liberal Practices in Central and Eastern Europe: Romani Minority Governance Between Activation and Activism

This paper analyzes how neoliberal governance has affected the ways in which Central and Eastern European Romani minorities have been approached. The social policies developed by international governing organizations, such as the EU, the World Bank, and the UN rely heavily on a neoliberal trend to govern social affairs through decentralization and the 'outsourcing' of public services to civil society agencies. These modes of governance have often been heralded as endeavors to make governance more sustainable and democratic and, when it comes to minorities, as ways to include them on their own terms. However, as I argue by taking the example of neoliberal modes of Romani minority governance in East Central Europe, it remains to be seen whether attempts to govern minority affairs in a neoliberal way have led to the desired outcomes. In many cases, decentralization, the displacement of public services in favor of private service providers, and the enhanced involvement of civil society agencies have gone together with diminishing the democratic accountability of minority governance, with a questionable reshaping of citizenship, and with the devolution of responsibilities from state institutions to NGOs and those members of minorities who are disadvantaged the most by the recent transformations. The articulation of neoliberalism has highly ambivalently impacted on the Roma's situation on the ground, leading to their eviction and to practices of exploitation and dehumanization.

Keywords: social policies, neoliberal governance, East Central Europe, Roma.

Huub van Baar is a research fellow at the Amsterdam School for Cultural Analysis (ASCA), University of Amsterdam. His research interest is in governmentality and the situation, history, and cultural representation of Romani minorities in Europe.

139–148 Hazemina Minka Đonlić

Reflection upon Different Experiences of Social-cultural Work with Other Ethnic Minority Communities and Immigrants

The article shows that rights of the Roma are not established equally level in different countries. It puts forward the methods and actors that are important in the process of powerment of the Roma community. Process of powerment is understood as the realization of the interests of the Roma community and not as a transfer of the power »from us to them«. Based on the author's many years of experience working with Roma people, the article reconsiders advantages and disadvantages of some realized projects in Slovenia, their inventiveness for community work and it emphasizes the importance of the intercultural competences as well as the continuity of cooperation between the Roma and the non-Roma. It reconsiders the possibilities of further development of social work in the current project called *Etnomobil* which allows the upgrading of existing projects in Maribor and the achievement of long-term goals of the Roma community and other ethnic communities and immigrants.

Keywords: Roma, antiracist social work, community work, strategy of powerment, Roma, ethnic communities, immigrants, *Etnomobil*.

Hazemina Minka Đonlić graduated in social work and is a multi-instrumentalist, singer, therapist, photographer and writer. She works actively in social and cultural areas as an activist, music workshop mentor, the head of various cultural projects. For the last few years she is working especially with the Roma communities and other ethnic minority groups in Grosuplje, Ljubljana, Maribor.